

<https://jas.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Applied Sociology

E-ISSN: 2322-343X

Vol. 37, Issue 3, No.103, 2026, pp 1-28

Received: 27.07.2025 Accepted: 07.01.2026

Research Paper

A Phenomenological Study of the Religious Lifeworld of Women Participating in Quranic Classes: A Case Study of Women in the City of Lar

Arman Heidari*

Associate professor of Sociology, Department of Sociology, Faculty of Literature and Humanities, University of Yasouj, Yasouj, Iran
alheidari2011@yu.ac.ir

Fatemeh Nowrouzi

Assistant professor, Department of Sociology, Payame Noor University, Tehran, Iran
f.nowrouzi@pnu.ac.ir

Introduction

One of the most prominent processes of religious socialization in Islamic countries, including Iran, is active participation in informal religious classes that have been held for several years. These classes provide instruction on religious ideas, beliefs, principles, and rituals. Typically, the majority of participants in these informal sessions are married women from diverse age groups, educational backgrounds, and social classes. Despite their daily household responsibilities, these women willingly engage in the classes on a part-time basis. However, there is a lack of consensus regarding the effects and implications of such religious education within society. Most analyses have approached these classes from an external ideological standpoint, relying on the perspectives of researchers, religious experts, and cultural policymakers. Consequently, the varied impacts of these classes from the internal viewpoints of the participants themselves have not been adequately explored. It is crucial to evaluate the effects and outcomes of these classes by considering the perspectives of those who actively engage in them. Given these gaps in understanding, this article aimed to describe and analyze the perceptions and experiences of Lari women attending Quranic classes from a phenomenological perspective. The women involved in this study participated in such classes during the years 2019-2020. The primary research questions were: How do Lari women participating in Quranic classes perceive and articulate their world? What insights do these women have into their social and emotional relationships, and how, influenced by religious concepts and beliefs, do they establish, regulate, and frame their interactions with others? Additionally, how do these women express and interpret the tangible effects of religious education in their actions and mental states?

Materials & Methods

The research employed a phenomenological method and was regarded as the most suitable approach for exploring the depth and essence of experience and the meaning of religion as a complex phenomenon. This study utilized an empirical phenomenology approach, consisting of 7 fundamental steps: defining the research question, conducting a preliminary study, selecting a theoretical framework to guide the design, examining first-order constructs (and bracketing existing theories), developing second-order constructs, controlling for unintended effects, and relating the findings to existing scientific literature and the empirical field. To reach women

participating in these classes, purposive and non-random sampling techniques were employed. Subsequently, open-ended, semi-structured interviews were conducted with 12 women involved in the classes. To uphold ethical standards and enhance the validity of the research, the study objectives were discussed with the interviewees prior to data collection. They were assured that their identities would remain confidential. The interviews lasted an average of 40 to 60 minutes, with individual sentences serving as the unit of data analysis. After the data collection process, the key themes from the participants' responses were conceptualized and subsequently categorized at a more abstract level. To validate

* Corresponding author

Heidari, A., & Nowrouzi, F. (2026). A phenomenological study of the religious lifeworld of women participating in quranic classes: A case study of women in the city of Lar. *Journal of Applied Sociology*, 37(3), 1-28. <https://doi.org/10.22108/jas.2026.146034.2679>

the findings, the final themes were presented back to the interviewees, who confirmed that the results aligned with their experiences.

Discussion of Results & Conclusion

The youngest participant in the study was 35 years old, while the oldest was 70. Most participants were married housewives with either a diploma or a bachelor's degree. Only 3 women possessed a university education—holding qualifications ranging from a higher diploma to a master's degree. Among the group, one participant was employed and another was retired from a career in education. The women attended Quran classes intermittently or continuously, with some exclusively participating in neighborhood classes, while others also attended sessions at religious venues, such as Hosseiniyeh, Mahdiyyah, and Maktab (traditional Quranic classes). Based on the analysis of their statements, the participants' religious perceptions and experiences were organized into 6 main categories: 1) Living within Quranic boundaries; 2) Expanding the scope and enhancing the quality of social interactions among women's groups; 3) Finding meaning in life and achieving a sense of self-fulfillment; 4) Engaging in charitable economic activities; 5) Belief in sacred symbols and their efficacy; and 6) Experiencing discomfort at customary (non-religious) ceremonies and venues. The study findings indicated that, following their participation in Quranic classes, the women exhibited increased commitment to obligatory religious practices (Vajebat), including prayer, fasting, hijab, and khums (donating one-fifth of agricultural products to the poor). Their commitment also extended to recommended practices (Mostahabbat), such as performing non-obligatory prayers and fasting. While these women largely considered themselves devoted to religious moral obligations, there were instances—especially during events like wedding celebrations—when they either overlooked these obligations

or failed to fulfill them despite having the desire to do so. In Quranic classes, values, such as honesty, sincerity, empathy, altruism, and continual reminders of religious teachings, instilled a sense of meaning, peace, and purpose in life for the participants. These women reported significant emotional growth and positive outcomes as a result of their involvement in these classes. Contrary to popular belief, they engaged in economic activities alongside their religious pursuits. However, their motivation for these economic endeavors was not profit-driven; rather, they viewed their actions as a means to earn rewards and compensation in the hereafter. In essence, they saw their economic activities as acts of compassion and benevolence aimed at supporting their community and helping those in need. Regarding their belief in sacred symbols and their efficacy, participants expressed faith in the sanctity and intercessory power associated with specific times, places, and objects. This belief contributed to feelings of peace, contentment, and satisfaction when they encountered particular objects, visited certain locations, carried symbols, or consumed specific foods and drinks. Such perceptions had established a kind of intersubjective consensus that shaped the attitudes and lived experiences of these women across various individual, social, and economic dimensions of their lives. Overall, it could be observed that these women had organized their actions and beliefs in alignment with religious concepts, values, principles, and rituals. However, influenced by the broader social context and the need to adapt to modern attitudes and values, there were times and places where they had to navigate away from the religious standards emphasized in Quranic classes. In such instances, they might find themselves re-evaluating the religious teachings provided in these classes.

Keywords: Religious Lifeworld, Quranic Classes, Women's Religiosity, Lar, Phenomenology.

مقاله پژوهشی

مطالعه پدیدارشناختی زیست‌جهان دینی زنان مشارکت‌کننده در کلاس‌های قرآن (نمونه مورد مطالعه زنان شهر لار)

آرمان حیدری* ، دانشیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران

alheidari2011@yu.ac.ir

فاطمه نوروزی، استادیار، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

fatemehnowrouzi@pnu.ac.ir

چکیده

آموزش و یادگیری مفاهیم و اصول اعتقادی، مناسکی و کرداری هر کیش و آیینی برای بازتولید و تداوم آن امری گریزناپذیر و ضروری است. دین اسلام نیز از این قاعده مستثنی نیست و اصول و آیین‌های انتقال و فراگیری دانش و اعمال مذهبی در آن جایگاه خاصی دارد. یکی از مهم‌ترین راه‌های نهادی چنین انتقالی وجود کلاس‌های قرآنی غیررسمی در اقصی نقاط کشور است. هرچند می‌توان آثار چنین کلاس‌هایی را از منظرهای مختلف بررسی کرد؛ از منظر کیفی توصیف و شناسایی تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان از چنین کلاس‌هایی یکی از مهم‌ترین راه‌ها برای درک اهمیت و آثار آنها است؛ بر این اساس، تحقیق حاضر با روش کیفی از نوع پدیدارشناسی به توصیف زیست‌جهان زنان مشارکت‌کننده در کلاس‌های قرآن سازمان‌یافته و نیمه سازمان‌یافته شهر لار پرداخته است. مشارکت‌کنندگان ۱۵ نفر از زنان شرکت‌کننده در کلاس‌های قرآن مناطق قدیمی و جدید شهر لار بودند که با روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. براساس تحلیل مضامین مصاحبه‌ها، عناصر و ماهیت تجربه زیسته این زنان ذیل ۶ مقوله اصلی توصیف و تحلیل شد. این مقولات شامل زیستن در حدود قرآنی، گسترش دامنه و تعمیق کیفیت تعامل اجتماعی با گروه‌های زنانه، معنابخشی به زندگی و احساس خودشکوفایی، انجام فعالیت‌های اقتصادی خیرخواهانه، اعتقاد به نمادهای مقدس و میمنت آنها (اثربخشی)، و احساس اجبار در مکان‌های عرفی بودند.

واژه‌های کلیدی: زیست‌جهان، پدیدارشناسی دین، کلاس قرآن، زنان، لار.

* نویسنده مسؤل:

حیدری، آرمان و نوروزی، فاطمه. (۱۴۰۵). زیست‌جهان زنان مشارکت‌کننده در کلاس‌های قرآنی: نمونه مورد مطالعه زنان شهر لار، جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۷(۳)، ۱-۲۸.

<https://doi.org/10.22108/jas.2026.146034.2679>

مقدمه و بیان مسئله

یادگیری و آموزش مفاهیم و اصول اعتقادی، مناسکی و کرداری هر کیش و آیینی برای بازتولید و تداوم آن امری گریزناپذیر و ضروری است. دین اسلام نیز از این قاعده مستثنی نیست و اصول و آیین‌های انتقال و فراگیری دانش و اعمال مذهبی در آن جایگاه خاصی دارد. جمعیت مسلمانان جهان، طبق پیش‌بینی‌های جدید مرکز تحقیقات مذهب و زندگی عمومی^۱ (2011)، در ۲۰ سال آینده با رشدی حدود ۳۵ درصدی از ۱.۶ میلیارد نفر در سال ۲۰۱۰ به ۲.۲ میلیارد نفر در سال ۲۰۳۰ افزایش خواهد یافت. براساس آمار مرکز تحقیقات و اطلاعات اسلامی^۲ (2017)، شیعیان حدود ۲۰ درصد از جمعیت مسلمانان جهان را تشکیل می‌دهند. تعداد جمعیت شیعیان در محدوده ۳۲۰ تا ۳۵۰ میلیون نفر و حداکثر حدود ۴۰۰ میلیون نفر تخمین زده می‌شود که بیشترین تعداد آنان، بین ۶۸ تا ۸۰ درصد، در چهار کشور ایران، پاکستان، هند و عراق زندگی می‌کنند.

از نظر جامعه‌شناختی، دین در هر جامعه‌ای واسطه‌تعامل بین اعضای جامعه و مابین افراد و کائنات است؛ به افراد معنا، انسجام، جهت، وحدت، آسایش و راحتی عطا می‌کند و تا حدودی درجه‌ای از کنترل بر حوادث را امکان‌پذیر می‌سازد (Woodhead, 2011: 125)؛ اما هر دین و مذهب هم ذات، محتوا، اصول و مناسک خاص خود را دارد. دین اسلام و مذهب شیعه هم از این قاعده مستثنی نیست و مسلمانان شیعه هم اصول، باورها و آیین و مناسک خاص خود را دارند. تأثیر دین بر زندگی معتقدان را می‌توان با شیوه‌ها و از منظرهای گوناگونی بررسی کرد. در نگاه جامعه‌شناسانه به دین، بیشتر به نقش فرایند جامعه‌پذیری دینی در حفظ، تقویت و تداوم دین تأکید می‌شود. کورنوال^۳ جامعه‌پذیری دین را پایه‌های اجتماعی دین می‌داند. پیتر برگر^۴ نیز، جامعه‌پذیری دینی را

فرایند مستمر یادگیری مبتنی بر یک جهان مقدس و دینی می‌داند که در پرتوی آن افراد مفاهیم ویژه‌ای مانند خدا را درک می‌کنند؛ تفاوت مکان‌های ویژه‌ای مانند خانه و مسجد به‌عنوان مکان مقدس را درمی‌یابند؛ انسان‌های مقدسی مانند پیامبران و امامان را از مردان عادی باز می‌شناسند و کتاب‌های مقدس مانند قرآن را متفاوت از کتاب‌های دیگر می‌بینند (فروتن، ۱۳۹۲: ۷۴). بدون شک یکی از مهم‌ترین فرایندهای جامعه‌پذیری دینی در کشورهای اسلامی از جمله ایران، شرکت فعالانه در کلاس‌های دینی غیررسمی با قدمت چندین ساله است که طی آن اندیشه‌ها، باورها، اصول و آیین‌های مذهبی به افراد مشارکت‌کننده آموزش داده می‌شود؛ بنابراین، فارغ از ارزشیابی‌های متفاوت، مدارس قرآنی از قرن‌ها پیش از ویژگی‌های جوامع مسلمان بوده است (Riaz, 2008) و در سیستم آموزشی جهان اسلام نقش مرکزی و محوری دارند (Abu-Nimer et al., 2016). به تعبیر ملام موسی و میل^۵ (2010) جست‌وجوی دانش بخشی جدایی‌ناپذیر از سنت فرهنگی اسلامی است. اولین تعامل بین حضرت محمد (ص) و فرشته جبرئیل دعوت به خواندن بود. بعد از پیامبر، «قرآن» به‌عنوان کتاب مقدس مسلمانان، محور و بنیان اصیل و خلل‌ناپذیر آموزش اسلامی است.

مرتبط با فرایند، آثار و ماهیت کلاس‌های دینی باید گفت که مسلمانان باوجود اعتقاد مشترک به اصول اساسی دین (توحید، نبوت و معاد) و در نظر گرفتن قرآن به‌عنوان متنی مقدس و راهنما، درکل به دو مذهب شیعه و سنی تقسیم می‌شوند که هر گروه فروعات و آیین‌های مذهبی خاص خود را دارند. نکته مهم دیگر اینکه، متأثر از دیگر خصوصیات فرهنگی - اجتماعی جوامع مسلمان، مدارس قرآنی نیز در کشورهای اسلامی مختلف اهداف، سازمان‌ها و برنامه‌های متفاوتی دارد. در ایران، آموزش و ترویج اصول و آموزه‌های قرآنی به دو صورت آکادمیک و سازمان‌یافته در حوزه‌های علمی و دانشگاه‌ها در تمام مراحل تحصیلی ابتدایی تا

¹ Pew Research Religion & Public Life

² Islamic Research & Information Center (IRIC)

³ Cornwall

⁴ Peter L. Berger

⁵ Malam Moussa & Benett

تداوم می‌یابد. به تعبیر آنان مدارس قرآنی نقشی اساسی در سیستم تعلیم و تربیت در جهان اسلام و معرفی ارزش‌های اسلامی به مردم دارد. بولی^۲ (2005) چنین آموزش‌هایی را غیررسمی و مکمل و تسهیل‌کننده آموزش [رسمی] و گسترش آنها را در بیشتر کشورهای آفریقایی پاسخی به ناتوانی مؤسسات عمومی در تأمین تقاضای آموزش رسمی می‌داند. به‌هرحال، فارغ از ارزیابی‌های متفاوت، مدارس قرآنی نقشی اساسی در شکل‌گیری رشد اخلاقی و معنوی دانشجویان جوامع مسلمان داشته‌اند (Malam Moussa & Benett, 2010). مرتبط با چنین ارزیابی‌های متناوبی، از منظری دیگر، می‌توان گفت که ملاحظه درک و تصور افراد درگیر در چنین فعالیت‌های قرآنی کمتر مورد توجه محققان جامعه‌شناس قرار گرفته است. از این منظر، می‌توان گفت که مشارکت‌کنندگان در چنین کلاس‌های قرآنی، خودشان متناسب با تجربه زیسته و امور روزمره‌شان، شایسته‌ترین و معتبرترین داور درخصوص کمیت و کیفیت تأثیر دین و دین‌داری بر جنبه‌های مختلف زندگی‌شان هستند. به‌هرحال، با اینکه از نظر تاریخی، چنین مدارس و کلاس‌هایی طی قرن‌ها از مهم‌ترین ابزارهای اصلی جوامع مسلمان برای ارتقای دانش علمی اسلامی بوده‌اند؛ در سال‌های اخیر تعداد آنها در بعضی از کشورها افزایش یافته است (Ahmad, 2002). دین‌پژوهانی بومی مانند شجاعی زند (۱۳۸۲) شرکت در چنین مجالس قرآن و دعایی را بیشتر نوعی انجام‌دادن جمعی عبادات می‌داند که نگرش، گرایش و کنش‌های فرد را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ ولی شاید بتوان شرکت در چنین کلاس‌هایی را نوعی جامعه‌پذیری دینی^۳ به معنای خاص دانست که معطوف به جهان دینی و فضای مقدس است و انسان‌ها در فرایند آن یاد می‌گیرند که جهان را به‌مثابه یک جهان سرشار از معانی و دلالت‌های دینی نگاه کنند (فروتن، ۱۳۹۲: ۷۴)؛ فرایندی که می‌تواند موجب شکل‌گیری و تقویت استعداد و ظرفیت برای وقوع کنش‌های مؤمنانه باشد (ایازی و مرویان حسینی، ۱۴۰۰).

دانشگاهی و حتی مقاطع تحصیلات تکمیلی یا در قالب کلاس‌های قرآن به‌صورت غیرسازمان‌یافته و غیررسمی برای افراد عادی و حتی بی‌سواد برگزار می‌شود. براساس گزارش ایرنا (جعفرملک، ۱۳۹۸)، در ایران از هزار و ۳۰۰ مؤسسه قرآنی، بیش از هزار و ۱۰۰ مؤسسه فعال و حدود ۱۰ درصد نیز نیمه‌فعال یا غیرفعال هستند. براساس آمارهای موجود، سازمان دارالقرآن نیز در حدود دو هزار و ۵۰۰ مؤسسه را تحت پوشش دارد که در مجموع و با در نظر گرفتن هر دو آمار بالا، می‌توان گفت حدود چهار هزار مؤسسه قرآنی در سطح کشور وجود دارد. برخی از این کلاس‌ها به‌صورت نظام‌مند و دارای سازمان‌دهی رسمی بوده و عضویت در آن مستلزم پرداخت هزینه است. برخی کلاس‌ها نیمه‌سازمان‌یافته بوده و مشارکت در آن مستلزم پرداخت هزینه نیست. در کل می‌توان گفت که بیشترین مشارکت‌کنندگان در کلاس‌های غیررسمی، زنانی اغلب متأهل از گروه‌های سنی، تحصیلی و طبقاتی مختلف هستند. زنانی اکثراً با سطوح تحصیلی پایین که به‌صورت داوطلبانه، در کنار انجام فعالیت‌های خانگی و روزانه‌شان به‌صورت پاره‌وقت در این کلاس‌ها شرکت می‌کنند. هدف رسمی و اعلان‌شده چنین کلاس‌هایی نیز آموزش، انتقال، ترویج اصول، آموزه‌ها و کردارهای دینی اسلام با اتکا بر منابع معتبر اسلامی، به‌ویژه تعالیم مفاهیم و توصیه‌های مذهبی قرآن و نهج‌البلاغه است.

به‌هرحال نظرات یکسان و همانندی درباره آثار و پیامدهای مدارس دینی در جامعه وجود ندارد؛ زیرا به نظر می‌رسد آثار چنین کلاس‌هایی بیشتر از منظر بیرونی، ایدئولوژیک و براساس دیدگاه محققان، متخصصان امور دینی، سیاست‌گذاران فرهنگی و ... تحلیل و تشریح شده است؛ برای مثال ابونیمر و کادایفیچی^۱ (2011) چنین مدرسی را در آفریقای غربی دارای قدرت نمادین و به‌عنوان دروازه ارزش‌های اصیل اسلامی و واسطه‌هایی در نظر می‌گیرند که ایمان و جامعه‌پذیری اصیل اسلامی از طریق آنها در جامعه

² Boly

³ Religious socialization

¹ Abu-Nimer & Kadayifci

کلاس‌ها یا حوزوی هستند یا از طرف نهاد مذهبی مکتب‌الزهررا (س) معرفی می‌شوند؛ با این وجود، همانند وضعیت زنان مشارکت‌کننده در کلاس‌های قرآنی در دیگر نواحی ایران، در این خصوص که زنان لاری مشارکت‌کننده در چنین کلاس‌هایی چه نوع برداشت و تفسیری از چنین کلاس‌هایی دارند یا اینکه چنین آموزه‌هایی چه تأثیری بر ادراک، احساسات، تصورات و کردارهای این افراد داشته است، اطلاعات و پژوهش خاصی وجود ندارد. قصد محققان در این مقاله این بوده است که با رویکرد پدیدارشناسی و روش پدیدارشناسی توصیفی - تجربی، به درک و توصیف ادراک، باورها، خصوصیات و تجارب مختلف زنانی پردازد که در شهر لار به صورت داوطلبانه در کلاس‌های آموزشی «غیررسمی» قرآن مشارکت داشته‌اند.

نگاه پدیدارشناسانه، دین و اثرات آن را مانند هر پدیده دیگر در ارتباط با تجارب زیسته مردم درگیر در یک فعالیت دینی و تفسیر خود مردم هر مکان و زمان از آن فعالیت تعریف می‌کند. در این رهیافت، مفهوم «دین زیسته» (Hall, 2008; Orsi, 1997; McGuire & Meredith, 2002) با اتکا به «تفکر روزمره، عقاید، اعمال و تجربیات افراد مذهبی» تحلیل و واکاوی می‌شود. البته در چنین شناختی «زمینه‌های استفاده از دین» (Beckford, 2003) و «چارچوب‌های وسیع‌تر معنادهنده به مفاهیم دینی» (Woodhead, 2011: 122) نیز مد نظر قرار می‌گیرند. به تعبیر آرتور³ (2010) هر چند ممکن است افراد همیشه و سوسه شوند تا تعالیم هندو، بودیسم، مسیحیت یا اسلام را در برخی از قالب‌های مفهومی از پیش تعیین شده قرار دهند، پدیدارشناسی در بررسی دین بر کنار گذاشتن مفاهیم از پیش تعیین شده و توجه بر مفاهیم بومی یک دین تأکید دارد. متناسب با منطق رهیافت انتخابی، سؤالات اساسی پژوهش این موارد بوده است: مشارکت‌کنندگان در این کلاس‌ها چگونه براساس مضامین شناختی خود پدیده‌های جهان پیرامونی را در امتداد مرزهای مقدس و نامقدس ادراک، ترسیم

یکی از مهم‌ترین سؤالات و شاید ابهامات مربوط به چنین کلاس‌هایی ارزیابی تجربی آثار و پیامدهای آنها از منظر افرادی است که در چنین کلاس‌هایی مشارکت دارند. ابهامی که رفع آن، نیازمند انجام پژوهش‌های تجربی و شناسایی دقیق‌تر آثار فردی و اجتماعی چنین کلاس‌هایی از دیدگاه کسانی است که در چنین کلاس‌هایی مشارکت فعالانه دارند. ضرورت این مطالعه زمانی دوچندان می‌شود که با وجود گسترش کمی چنین کلاس‌هایی، به آثار متعدد چنین کلاس‌هایی هنوز به اندازه کافی توجه و تحلیل همه‌جانبه نشده است. به بیان انجلس و اجازی¹ (2018) نقش‌های متعدد چنین مدارسی نیازمند شناسایی از طرف دولت، جامعه مدنی و آژانس‌های بین‌المللی است.

باتوجه به موارد گفته‌شده، تمرکز این مقاله بر توصیف و تحلیل آثار فردی - اجتماعی شرکت در چنین کلاس‌هایی از منظر زنان ساکن شهر لار بوده است که در سال ۹۹-۱۳۹۸ در چنین کلاس‌هایی مشارکت داشته‌اند. از دیرباز کلاس‌های متعدد قرآن و دعا در سطح شهر لار برگزار می‌شده است. مردم لار با داشتن وجهه‌ای سنتی و مذهبی همواره زنان را به مشارکت در این‌گونه کلاس‌ها تشویق می‌کرده‌اند و شاید در گذشته نه‌چندان دور حضور در چنین کلاس‌هایی نشانه منزلت و پایگاه زنان، به‌خصوص زنان خانه‌دار یا زنان با مشغله کمتر تلقی می‌شده است. در واقع تلقی عمومی و «نگرش طبیعی» این بود که حضور در چنین کلاس‌هایی، هم باعث پر شدن اوقات فراغت زنان در فعالیتی مثبت می‌شود، هم علم و دانش مذهبی آنان را بالا می‌برد. امروزه نیز، زنان زیادی در این‌گونه کلاس‌ها شرکت می‌کنند. زنانی که بیشتر مسن، بازنشسته یا بعضاً مجرد هستند و شاید بتوان آنان را پیام‌آوران دینی غیررسمی برای گروه‌های خانوادگی و دوستی نامید. در این شهر، مدارس قرآنی در محله، مهدیه، حسینیه، مساجد و مکاتب برگزار می‌شود. زنان به صورت داوطلبانه در چنین کلاس‌هایی مشارکت می‌کنند. مری‌های این‌گونه

² lived religion

³ Arthur

¹ Angeles & Aijazi

موسوی‌پور، ۱۳۹۵) اشاره کرده‌اند. در مجموع یافته‌های تحقیقات داخلی بیانگر اثربخشی و تأثیر مثبت کلاس‌های قرآن بر جنبه‌های روحی و روانی افراد، به‌ویژه دانش‌آموزان، بوده است.

پیشینه تجربی تحقیقات خارجی در این زمینه پر بارتر و متعددتر از تحقیقات داخلی است. براساس تحقیق براون^۱ (۲۰۰۶) دانش‌آموزان مدارس قرآنی به‌طور کلی از خانواده‌های فقیری هستند که نمی‌توانند فرزندان خود را به مدارس به اصطلاح «مدرن» بفرستند و والدین یا سرپرستان آنها توانایی پرداخت هزینه‌های مدرسه حتی برای تحصیلات مقدماتی را ندارند. براساس پژوهش فاربی و مکی^۲ (۲۰۰۵) دولت انگلستان از دین به‌عنوان منبع نادیده‌گرفته‌شده در بازآفرینی شهری نام برده است. دین هرچند به انسجام اجتماعی و «بازسازی» کمک می‌کند، می‌تواند بین گروه‌های مختلف مذهبی فضاهای مناقشه‌آمیزی نیز به وجود آورد. مالام موسی و میل^۳ (۲۰۰۷) با مطالعه مراکز آموزش قرآنی در گامبیا، مالی، نیجر و سنگال پی بردند که انعطاف‌پذیری چارچوب کلاس قرآن برای آموزش مقدماتی برای افراد بی‌بضاعت و افراد کم‌درآمد مناسب است که مجبور به ترکیب آموزش و جست‌وجوی ابزارهای اساسی بقا هستند. در این چهار کشور، صدها هزار نفر از جوانان و بزرگسالان از طریق مدارس قرآنی، سوادآموزی و همچنین مهارت‌های زندگی را کسب می‌کنند. در حدود بیست سال گذشته، نشاط و تعلیم و تربیت قرآنی با رهبری انجمن‌های مذهبی ملی و بین‌المللی، و سازمان‌ها و نهادهای چندجانبه اسلامی چیزی شبیه به رستاخیز [دینی] شناخته شده است. این مراکز جدید آموزش قرآنی اصلاحاتی در برنامه‌های درسی ایجاد کرده‌اند که شامل گنجانیدن موضوعات درسی دنیوی مانند زیست‌شناسی، ریاضیات، تاریخ و آموزش شغلی در دستور کار یادگیری بوده است. دوریس و دیگران (۲۰۱۵) در بررسی تجارب زندگی دانش‌آموزان مدارس شبانه‌روزی قرآنی در شهرداری باکوغنا، پی بردند که بیشتر کودکان بین ۱۰ تا ۱۹ سال توسط

و تصویر می‌کنند؟ این زنان، متأثر از مفاهیم و باورداشت‌های مذهبی، چه درکی از روابط اجتماعی و عاطفی خود دارند و روابط و تعاملات اجتماعی خود با دیگران را چگونه تأسیس، تنظیم و چارچوب‌بندی می‌کنند؟ نمود عینی آموزه‌ها و فعالیت‌های مذهبی در کردارهای جوارحی و ارزیابی‌های جوانی این مشارکت‌کنندگان چیست؟

ادبیات داخلی و خارجی

ضعف مطالعات پدیدارشناختی درخصوص تجربه زیسته زنان مشارکت‌کننده در کلاس‌های قرآنی مشهود است؛ با این وجود، تحقیقاتی در زمینه مناسک و مشارکت در آنها وجود دارد؛ مانند تحقیق جمشیدی‌ها و قبادی (۱۳۸۶)، آزاد ارمکی و گزلی‌زاده (۱۳۹۱)، شهزادی (۱۳۹۴)، غیائی فتح‌آبادی و دیگران (۱۴۰۰). تحقیق آزاد ارمکی و شالچی (۱۳۸۴) در ارتباط با مقایسه مسجد و کافی‌شاپ در بین جوانان نشان می‌دهد که سبک زندگی این دو گروه متفاوت است. نوع ایمان مذهبی مسجدی‌ها شریعت‌مدارانه است. جوانان مذهبی در اوقات فراغت خود بیشتر به هیئت‌های مذهبی می‌روند و قرآن، دعا و کتب مذهبی و کتب غیردرسی می‌خوانند. ورزش قدرتی می‌کنند و بیشتر به سفرهای زیارتی می‌روند. استفاده از نوارهای مداحی در بین این گروه رایج است. خواننده‌هایی مانند اندی، کامران و ... را ترجیح می‌دهند. آنها مصرف‌گرایی زیادی ندارند و به لباس گران اهمیت نمی‌دهند و به راست‌گویی و اجتماعی‌بودن اهمیت می‌دهند. اندک مطالعاتی درباره تأثیر قرآن کریم یا برخی ویژگی‌های دیگر قرآنی به تأثیر مثبت شرکت در کلاس‌های آموزشی تلاوت و تفسیر قرآن بر شادکامی (بیلاق بیگی و منشی، ۱۳۹۰)، تأثیر آوای قرآن بر کاهش میزان اضطراب امتحان (حیدری و شهزادی، ۱۳۹۳)، کاهش اضطراب پیش از امتحان دانش‌آموزان (قاسم‌تبار و دیگران، ۱۳۹۲)، نقش مثبت گوش دادن به قرآن به‌عنوان موسیقی عرفانی بر سلامت روانی دانش‌آموزان (محمدزاده، ۱۳۹۴) و آثار مثبت آموزش چندرسانه‌ای قرآن بر میزان موفقیت یادگیری (پناهی و

¹ Brown

² Furbey & Macey

جزئیات رویدادهای روزانه را با یکدیگر در میان می‌گذارند. درخصوص ادبیات تحقیق، می‌توان گفت که در داخل خلأ تحقیقاتی و اطلاعاتی درخصوص درک و تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان یا آثار اجتماعی این کلاس‌ها وجود دارد. تحقیقات کمی انجام‌گرفته نیز بیشتر روان‌شناختی و در راستای تأثیر قرآن بر بهبود یا ظهور برخی ویژگی‌ها مانند یادگیری، شادکامی، سلامتی روانی و کاهش اضطراب در مواقع خاص مانند امتحان و منحصر به گروه دانش‌آموزان بوده است. در تحقیق آزاد ارملی و شالیچی (۱۳۸۴) نیز، باوجود مقایسه مناسب دو سبک زندگی و بیان مشخصات گروه مسجدی‌ها، اما کار مربوط به عموم جوانان بوده و کمبود کار کیفی احساس می‌شود. در تحقیقات خارجی در دو کار تحقیقی مربوط به کشورهای نیجریه و پاکستان به‌طورمستقیم به بررسی کلاس‌های قرآن و در کارهای دیگر فقط به فضاهای آموزشی دینی و فعالیت مسلمانان در مناطق شهری پرداخته شده است. نقطه تمایز و قوت مقاله حاضر استفاده از رهیافت پدیدارشناختی برای توصیف و تفسیر تجربه زیسته زنان مشارکت‌کننده در چنین کلاس‌هایی و نمود و تجسم اثرات متعدد و بیشتر اجتماعی این کلاس‌ها در فعالیت‌های روزمره این زنان است.

ملاحظات نظری

درمجموع، در مطالعه دین دو رویکرد اصلی و غالب وجود دارد: ۱- رویکردی که بر بُعد مناسکی و اعمال دینی و آثار عملکردها، مناسک و تشریفات مذهبی و مانند آنها تأکید اساسی دارد (رابرتسون، اسمیت و دورکیم)؛ ۲- رویکردی که بر معنای ذهنی و نمادین دین تمرکز دارد (وبر، گیرتز، برگر^۳ و لاکمن^۴). به‌هرحال، شناخت و تحلیل جامع دین و صفات دین‌داران مستلزم توجه به هر دو جنبه درونی و معنایی، و بیرونی و مناسکی است (محبوبی، ۱۳۹۴: ۱۲۰). از نظر دورکیم

خانواده‌ها برای زندگی و یادگیری قرآن نزد مربیان قرآن برده می‌شوند. این دانش‌آموزان فقط به ملام‌ها^۱ (مربی قرآن) وابسته‌اند و بنابراین کودکان موظف به کارکردن برای طلب پول و غذا و در خیابان‌ها مجبور به جمع‌آوری صدقه هستند. این کودکان به دلیل ماهیت زندگی‌شان مجبورند حتی در مزرعه اربابانشان کار کنند. اسپیلهاس و هرزونگ^۲ (2015) می‌گویند طبق قوانین آلمان کلیه اجتماعات مذهبی دارای استقلال داخلی هستند و اداره دین بخشی از عملکرد دولت نیست. از ۱۹۲۰، هنگام ورود کارگران ترکیه‌ای به این کشور، آنان به‌عنوان مسلمان توانستند مکان‌های مذهبی مانند نماز جمعه و دوره‌های آموزشی برای فرزندان‌شان ایجاد کنند؛ اما از ۱۹۷۰ سازمان‌های اسلامی در آلمان تنوع یافتند. اکنون مسلمانان اعمال مذهبی را نه تنها در حوزه خصوصی، در فضاهای عمومی هم دنبال می‌کنند.

ابونیمر و دیگران (2016) در مطالعه خود در آفریقای غربی (نیجریه) پی بردند که معلمان مدارس قرآنی به علت آموزش مسائل مذهبی از سطح بالایی از احترام اجتماعی برخوردارند. دغدغه آنها بیشتر بررسی تعلیم محتوای متناسب یا غیرمتناسب با صلح بود. مدارس قرآنی متناسب با زمینه‌های فرهنگی و مذهبی، اغلب تفسیر خاصی از اسلام را ارائه می‌دهند که با مکتب فکری مشارکت‌کنندگان سازگاری دارد. البته در برخی از این مدارس خشونت نیز ترویج می‌شود. انجلس و اجازی (2018) با ارزیابی نحوه عملکرد دو مدرسه قرآنی در اسلام‌آباد پاکستان و سهم آنها در زندگی اجتماعی و اجتماعات شهری پی بردند که این مدارس در مقاطع ابتدایی و متوسطه با بودجه دولتی اداره می‌شدند و برخی از آنها پیوند نزدیکی با فضای مسجد داشتند. مردم به‌طور داوطلبانه برای رفاقت، دوستی، معاشرت، معیشت، ساخت شبکه‌های ارتباطی داوطلبانه و روابط مبتنی بر انسان‌دوستی با هم رابطه برقرار می‌کنند و عبادت‌کنندگان بعد از اتمام نماز در حلقه‌ها نشسته، با یکدیگر صحبت می‌کنند و

³ Berger

⁴ Luckman

¹ Mallams

² Spielhaus & Herzog

هوسرل این جهان مشترک را که انسان‌ها در آن قرار دارند، زیست‌جهان یا جهان _ زندگی ما می‌نامد. او این زیست‌جهان را مستلزم داشتن حوزه‌های تاریخی، فرهنگی، اجتماعی، تاریخی، قومی و غیره می‌داند و در نهایت قائل می‌شود که وظیفه اصلی پدیدارشناسی نه بررسی آگاهی بلکه بررسی زیست‌جهان است با همه مؤلفه‌ها و پیش‌داده‌هایش. این جهان دیگر «جهان ما» است (قربانی سینی و رضایی، ۱۳۹۵: ۱۹۳). به تعبیر شوتس میان کنشگران در روابط مایی بدهستان‌های فراوانی برقرار است. در روابط مایی، انسان‌ها پیوسته سعی می‌کنند تا کنش‌هایشان را با کنش‌های کسانی سازگار کنند که کنش متقابل با آنها دارند (ریترز، ۱۳۷۷: ۳۴۷). کنش رفتاری مدنظر شوتز براساس طرح ازپیش تعیین‌شده‌ای صورت می‌گیرد. این طرح اعمال معنی‌دار را از دیدگاه کنش اجتماعی پدید می‌آورد. اگر برنامه از نظر کنشگران دیگر مقبول باشد، آن برنامه به کنش اجتماعی تبدیل می‌شود (صلیبی، ۱۳۹۰: ۱۰۵).

در جامعه ایرانی و متناسب با زمینه، فرهنگ و باورداشت‌های ایرانی _ اسلامی، شاید یکی از جامع‌ترین تحلیل‌ها را شجاعی زند (۱۳۸۲) در خصوص مؤلفه‌های مهم دینی ارائه داده است. شجاعی زند در مقاله خود بعد از ارائه ابعاد دین‌داری از نظر افرادی مانند کنت، لئوبا، واخ، دورکیم، گلاک و استارک، اسمارت و کرافورد و ... مدلی از دین‌داری در ایران را ارائه می‌دهد. او ابتدا ابعاد وجودی انسان را به ذهن، روان و تن تقسیم می‌کند و بعد از برشمردن وجوه معرفتی، عاطفی و عملی دین، دین را شامل اعتقادات، ایمانیات، عبادات، اخلاقیات و شرعیات دانسته و شاخص‌ها، نشانه‌ها و پیامدهای هر یک از این ابعاد دین‌داری را به تفصیل بیان کرده است. او در انتها ابعاد مشهودتر دین‌داری را شامل موارد زیر می‌داند: انجام دادن فرعی عبادات، انجام دادن جمعی عبادات، شعائر دینی، مشارکت دینی، تکالیف جمعی و تکالیف فردی. ابعاد شش‌گانه دین و مصادیق جزئی و انضمامی تر آن به تفصیل در جدول ۱ ذکر شده است.

(2001)، دین و جامعه از هم جدا نیستند. دین جایی است که جامعه تصویری از خود را حفظ، پیوندهایش را بازتأیید، روابط عاطفی خود را تجدید، و مرزهای خود را مشخص می‌کند؛ خود را متمایز می‌کند و بدین طریق خود را به وجود می‌آورد. دین «اعتقادات و اعمال» را نسبت به آنچه مقدس و «متمایز» است، تعیین می‌کند و زمینه اتحاد کسانی را فراهم می‌کند که به «جامعه‌ای واحد» تعلق دارند (Cited in Woodhead, 2011: 125-127). نیروی مذهبی با تأمین [سطوح] معنایی، اول شامل درک و طبقه‌بندی طرح‌های متافیزیکی غایی، دوم، هنجارسازی و سوم، نمادهای مقدس تقویت‌شده از طریق احساسات جمعی که باعث ایجاد و تحکیم ارتباط می‌شود، معنی و ارزش می‌یابد (Poggi, 2001: 60-61). به تعبیر گیرتز دین، نظامی از نمادهاست؛ نظامی نمادین که به مثابه روحیه و انگیزشی قدرتمند، فراگیر و طولانی‌مدت در انسان عمل می‌کند؛ به تدوین تصویری کلی از وجود می‌پردازد؛ تصویری که با هاله‌ای از واقعیت همراه است و [همه] این حالات و انگیزه‌ها به صورت انحصاری واقع‌بینانه به نظر می‌رسد (Woodhead, 2011: 124). در سطحی انضمامی‌تر، گلاک و استارک^۱ با بررسی مطالعات پیشین، پنج ویژگی را برای دین مشخص کرده‌اند: ۱- بُعد اعتقادی یا باورهای دینی، ۲- اعمال دینی شامل شعائر یا مناسک مراسمی و پرستش و دعای جمعی و اعمال فردی و خصوصی مبتنی بر رضایت خاطر فردی، ۳- بُعد تجربی دینی مبتنی بر احساس رویارویی و مواجهه شخص با یک شعور برتر، ۴- دانش دینی یا آگاهی فرد مؤمن از دین مورد قبول خود و ۵- پیامدها یعنی حضور و وجود اندیشه و حس خداگرایانه در متن زندگی و رفتار غیردینی فرد (فقیهی و دیگران، ۱۳۸۵: ۴۳-۴۴).

از نظر پدیدارشناسی جامعه‌شناسانه، شوتز با تمرکز بر «جهان-زندگی» سعی بر رهایی از دشواره خود _ تنهاانگاری دارد. لازمه این درک و فهم دیگران و فهمیده شدن توسط دیگران، وجود جهان مشترک، عینی و بین‌الذهانی است.

¹ Stark & Glock

جدول ۱- ابعاد و مصادیق جزئی و انضمامی دین‌داری ایرانیان براساس دیدگاه شجاعی زند (۱۳۸۲)

Table 1- Dimensions and specific and concrete examples of Iranian religiosity based on Shojaei Zand's point of view (2003)

انجام‌دادن فردی عبادات	انجام‌دادن جمعی عبادات	شعائر دینی	مشارکت دینی	تکالیف جمعی	تکالیف فردی
نمازهای یومیه	نماز واجب	مجالس عزاداری دینی	تعلیمات دینی	جزائیات	طهارت و نظافت
روزه واجب	نماز جمعه	مجالس سرور دینی	ساختن و تعمیر اماکن مذهبی	جهاد و دفاع	خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها
روزه مستحبی	نماز اعیاد	چراغانی و ابرازات دینی	ساخت و تعمیر اماکن عام‌المنفعه	امربه معروف و نهی از منکر	لباس و حجاب
تلاوت قرآن	حج	زیارت مشاهد شریفه	وقف و خیریه	خمس و زکات	آداب چشم و زبان
دعا	مجالس قرآن	توسلات	قرض الحسنه	مکاسب	
ذکر	اعتکاف		انفاق	نکاح و خانواده	
			صدقه و اطعام عام	تأملات	
				ارث و وصیت	
				کفن و دفن	

ارزش دارند؛ اما بازان‌دیشی مدرن (بازسنجی) موجب دگرگونی در ساختار زندگی سنتی می‌شود (حاجی‌حیدری و متقی‌زاده، ۱۳۹۱: ۵۳-۵۷).

متناسب با ماهیت و منطق پژوهش‌های کیفی و رویکرد پدیدارشناسانه توصیفی می‌توان گفت که هدف از ارائه ادبیات نظری، بیشتر حساس‌سازی محققان به شناسایی، تصویر و تجسم‌سازی دین، باورها، عملکردها و تعاملات دینی در گفته‌ها و مصاحبه‌های مشارکت‌کنندگان بوده است. از این نظر مفاهیم نظری مهمی مانند امر مقدس و دنیوی دورکیم، هویت و روابط مایی شوتز، ابعاد چندگانه مدنظر شجاعی زند و بازان‌دیشی مدنظر گیدنز توانست تا حد زیادی به توصیف و تحلیل همه‌جانبه‌تر محققان کمک کند.

روش پژوهش

روش تحقیق از نوع پدیدارشناسی است که مناسب‌ترین روش برای شناخت کنه و عمق تجربه و معنای دین به‌عنوان پدیده‌ای پیچیده، چندمعنایی و چندبعدی محسوب می‌شود.

به‌هر حال، نباید پنداشت باورداشت‌ها، ارزش‌ها، مناسک، نمادها و رفتارهای دینی یا معانی آنها در طول تاریخ ثابت و ایستا باقی می‌مانند. از نظر جامعه‌شناختی، کمیت، کیفیت، جایگاه و اهمیت نمادها و معانی آنها متناسب با تغییرات و پویایی‌های اجتماعی - فرهنگی دگرگون می‌شود و چه‌بسا معانی جدید جایگزین معانی قدیمی آنها می‌شود. از این نظر، متناسب با نظریه گیدنز می‌توان گفت ناشی از ظهور، گسترش و تشدید فرایند «مدرنیته»، تداوم دین، دین‌داری و باورهای دینی به‌صورت سنتی و مکانیکی آن امکان‌پذیر نیست؛ زیرا معنی و اهمیت باورداشت‌ها، ارزش‌ها، مناسک، رفتارها، نمادها و تعاملات دینی و مشخصه‌های دین‌داری در پرتوی «بازاندیشی» ویژگی و حالت خاصی پیدا می‌کند. مراد از بازان‌دیشی، فرایند تعریف و بازتعریف خود از طریق مشاهده و تأمل در اطلاعات درباره مسیرهای ممکن زندگی است. به نظر گیدنز بازان‌دیشی در فرهنگ سنتی به‌صورت نظارتی بر کنش عمل می‌کند که حافظ تجربه و نمادهای گذشته است. در فرهنگ‌های سنتی گذشته مورد احترام است و نمادها

تعاملات اقتصادی، شناخت و تمایز‌گذاری مبتنی بر نمادهای مقدس و چالش در برخی اصول و مفاهیم دینی بوده است. برای رعایت اصول اخلاقی و افزایش اعتبار کار، ابتدا اهداف مطالعه با مصاحبه‌شوندگان مطرح شد. همچنین به آنها اطمینان داده شد که نام و نشان آنها مخفی نگه داشته خواهد شد. چند نفر از مشارکت‌کنندگان نیز از شرکت در فرایند تحقیق خودداری کردند. مصاحبه‌ها به هر دو طریق حضوری و تلفنی بوده است. بعد از کسب اجازه از مشارکت‌کنندگان، مصاحبه‌ها توسط گوشی هوشمند ضبط و سپس برای تحلیل روی کاغذ نوشته شد. مدت‌زمان انجام هر مصاحبه به‌طور متوسط بین ۴۰ الی ۶۰ دقیقه بود. در مواردی بنا به ضرورت و رفع ابهام و پی‌بردن به منظور مشارکت‌کننده، مراجعه به برخی مصاحبه‌شونده‌ها بیش از دو بار بوده است. برای تحلیل داده‌ها، بعد از مصاحبه اول و مرور یادداشت‌ها و صداها، مطالب استخراجی و جمله‌ها کدگذاری و سپس مقولات استخراج شده است. برای ارزیابی اعتبار یافته‌ها، تم‌های نهایی با مصاحبه‌شوندگان در میان نهاده شد که آنها هماهنگ بودن نتایج یافته‌ها با تجربیات خود را تأیید کرده‌اند.

ویژگی‌های مشارکت‌کنندگان

مشارکت زنان در کلاس‌های قرآن به‌صورت متناوب یا مرتب بوده است. بیشتر مشارکت‌کنندگان، خانه‌دار و متأهل بوده‌اند. از نظر تحصیلات بیشتر افراد زیر دیپلم یا در حد دیپلم، یک نفر دارای مدرک تحصیلی فوق دیپلم، یک نفر لیسانس و یک نفر نیز فوق لیسانس بوده است. از کل مشارکت‌کنندگان، یک نفر شاغل و یک نفر بازنشسته آموزش و پرورش بوده‌اند. برخی از افراد تنها در کلاس قرآن محله، برخی دیگر علاوه بر شرکت در کلاس‌های محله، در کلاس‌های حسینیّه یا مهدیه و مکتب نیز شرکت کرده‌اند. کمترین سن مشارکت‌کنندگان ۳۵ و بیشترین سن ۷۰ سال بوده است. کلاس قرآن در مکان‌های مختلف شامل خانه اهالی محل، منزل خود مربی، مهدیه و حسینیّه برگزار می‌شود.

پدیدارشناسی دین، نه به چگونگی ظهور عقاید دینی برای ناظر یا مشاهده‌گر بیرونی، بلکه به واقعیت دینی آن‌گونه علاقه‌مند است که برای مثال، هندوئیسم برای هندوها، اسلام برای مسلمانان یا مسیحیت برای مسیحیان تجربه می‌شود (Arthur, 2010). به نظر میلر و برور^۱ (2003) پدیدارشناسی در پی دستیابی به حقیقت پدیده‌های ذهنی نیست؛ بلکه می‌خواهد بداند این پدیده‌ها چه رابطه‌ای با ارگانیسم حسی، بدنی و عوامل محیطی دارد (به نقل از اعرابی و بودلایی، ۱۳۹۰: ۳۲).

رهیافت پدیدارشناسی تجربی، به‌عنوان روش استفاده‌شده در این پژوهش، مشتمل بر هفت گام یا مرحله اساسی است: تعریف سؤال تحقیق، انجام مطالعه مقدماتی، انتخاب یک نظریه و استفاده از آن به‌عنوان طرح مرجع^۲، مطالعه ساخت‌های مرتبه اول (و در پرانتز گذاشتن نظریه‌ها)، ساخت ساخت‌های مرتبه دوم، کنترل تأثیرات (پیامدهای) قصدنشده، و مرتبط‌کردن شواهد به ادبیات علمی و میدان تجربی مطالعه (Aspers, 2009). متناسب با منطق روش‌شناختی یادشده، انجام پژوهش در این تحقیق به این صورت بوده است: در گام اول، سؤالات تحقیق متناسب با منطق پدیدارشناسی طرح و چارچوب‌بندی شد. سپس برای شناخت ساخت‌های مرتبه اول کنشگران، نویسنده دوم مقاله به گفت‌وگوی آزاد با مشارکت‌کنندگان و مشاهده عملکردهای آنان در کلاس‌های درس و زیست جهان روزانه‌شان پرداخت. در ادامه براساس منطق نمونه‌گیری نظری و نمونه‌گیری حداکثر تنوع، با ۱۲ نفر دیگر از این مشارکت‌کنندگان مصاحبه به عمل آمد. مصاحبه با افراد متنوع براساس محل کلاس (شهر جدید و شهر قدیم)، سن، وضعیت تأهل، وضعیت اشتغال، تحصیلات، مدت‌زمان شرکت در کلاس‌های قرآن، شرکت به‌صورت متناوب یا مرتب صورت گرفته و بعد از اشباع نظری پایان یافته است.

سؤالات مصاحبه به‌صورت گفت‌وگوی باز و در مواردی نیمه‌ساختاریافته، درباره اعمال دینی جوارحی و جوائحی، تعاملات اجتماعی و تجارب عاطفی در کلاس قرآن، روابط و

¹ Miler & Brewer

² Scheme of reference

جدول ۲- توصیف مصاحبه‌شوندگان براساس ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و اجتماعی

Table 2- Description of interviewees based on demographic and social characteristics

نام	سن	وضعیت تأهل	تحصیلات	وضعیت اشتغال	سابقه شرکت	منطقه شهری	مکان کلاس	شرکت به صورت مرتب یا متناوب
سیده زهرا	۷۰	متأهل	پنجم دبستان	خانه‌دار	۴۰ سال	شهر قدیم	محلّه و مکتب النرجس	متناوب
صدیقه	۵۳	متأهل	دیپلم انسانی	خانه‌دار	۲۰ سال	شهر قدیم	حسینیه	مرتب
سهیلا	۳۵	متأهل	سیکل	خانه‌دار	۱۰ سال	شهر قدیم	محلّه و حسینیه	مرتب
مرضیه	۳۸	مجرد	دیپلم کار و دانش	خانه‌دار	۱۵ سال	شهر جدید	محلّه و حسینیه	متناوب
نرجس	۳۹	متأهل	لیسانس ادبیات	خانه‌دار	۱۰ سال	شهر جدید	مهدیه	متناوب
سارا	۵۲	متأهل	کلاس نهم	خانواده دارو سرویس مدرسه	۲۵ سال	شهر جدید	محلّه و حسینیه	مرتب
سحر	۳۲	متأهل	لیسانس علوم تربیتی	معلم دبستان	۱۵ سال	شهر جدید	مهدیه	متناوب
حمیده	۳۰	متأهل	دیپلم فنی	خانه‌دار	۱۵ سال	شهر قدیم	محلّه و حسینیه	متناوب
حاجیه رضوان	۶۰	متأهل	دیپلم انسانی	خانه‌دار	۲۵ سال	شهر جدید	محلّه و حسینیه	مرتب
محترم	۵۵	متأهل	دیپلم انسانی	خانه‌دار	۲۸ سال	شهر جدید	حسینیه	متناوب
نسیم	۴۸	بیوه	ششم ابتدایی	خانه‌دار	۲۵ سال	شهر جدید	محلّه و حسینیه	مرتب
مهدیه	۵۷	متأهل	فوق دیپلم	بازنشسته آموزش و پرورش	۱۰ سال	شهر جدید	محلّه و حسینیه	متناوب
مریم	۳۶	متأهل	کارشناسی ارشد	حق‌التدریس	۱۵ سال	شهر جدید	حسینیه	متناوب
فرشته	۴۵	متأهل	دبیرستان	خانواده دار و نگهداری از بچه‌ها در منزل	۱۷ سال	شهر قدیم	محلّه، حسینیه و مهدیه	مرتب
معصومه	۵۶	متأهل	دیپلم	خانه‌دار	۲۶ سال	شهر جدید	محلّه، مهدیه و حسینیه	متناوب

تحلیل یافته‌های پژوهش

توصیف و تشریح کرد.

یافته‌های پژوهش را می‌توان در دو بخش توصیفی مربوط به ویژگی‌های نسبتاً مرئی و محسوس‌تر کلاس‌های قرآنی و بخش تحلیلی نمایانگر ادراک و تجربه دینی مشارکت‌کنندگان

بخش توصیفی محسوس کلاس‌های قرآنی

در جدول (۳) توصیف مکان‌های برگزاری کلاس‌ها،

پیامبر (طبق گفته مریبی یکی از کلاس‌ها) دایره‌وار یا به صورت ردیفی و رو به قبله بوده است. مشارکت‌کنندگان مزایا و معایبی را برای مکان برگزاری مکان نیز مطرح کرده‌اند که در جدول مشاهده می‌شود.

تجهیزات، مزایا و معایب هر کدام به ترتیب ارائه می‌شود. مکان‌های مقدس برگزاری کلاس‌ها در حسینیه، مهدیه و خانه اهالی محل یا مریبی بوده است. در بسیاری از موارد مرجع تعیین‌کننده مکان کلاس، داوطلبانه انتخاب کردن توسط خود اهالی محل (خانه) بوده است. نحوه نشستن آنها بنا بر سنت

جدول ۳- توصیف مکان‌های برگزاری کلاس قرآن، تجهیزات، مزایا و معایب

Table 3- Description of Quran class locations, equipment, advantages and disadvantages

مکان مقدس برگزاری کلاس (هر مکانی که در آن برای آموزش قرآن و دعا و نماز استفاده شود مقدس است)	خانه اهالی محله منزل خود مریبی قرآن مهدیه حسینیه
مرجع تعیین‌کننده مکان کلاس	داوطلبانه انتخاب کردن توسط خود اهالی محل (خانه) انتخاب توسط حوزه علمیه (مهدیه و حسینیه)
نحوه نشستن در کلاس	دایره‌وار در خانه اهالی محل ردیفی به صورت رو به قبله برای اعضا و پشت به قبله برای مریبی وسایل گرمایشی و سرمایشی مجهز، آب سردکن آشپزخانه مجهز و وسایل برای پخت میکروفون و سیستم پخش صدا تخته، ویدئوپرژکتور قالی، پستی، صندلی راحت، زیرپایی کوچک بودن (معایب) نظارت کمتر در خانه‌ها (معایب) نظم کمتر در خانه‌های محل (معایب) سروصدای بیشتر در خانه‌ها (معایب) دوری مریبی و شرکت‌کنندگان (معایب) داشتن فضای گرم و صمیمی (محاسن) دراز کردن پا و راحت بودن (محاسن) روسری و مقنعه را بازتر نگه داشتن (محاسن) نزدیک بودن مسیر (محاسن) بزرگ بودن نظم بیشتر در حسینیه و مهدیه (محاسن) نظارت بیشتر در حسینیه (محاسن) کنترل سروصدا (محاسن) رابطه چشمی مریبی و شرکت‌کننده (محاسن) داشتن مهدکودک (محاسن) دوری راه و نیاز به وسیله نقلیه (معایب) تعیین ناظم توسط هیئت امنای مسجد
تجهیزات کلاس قرآن در حسینیه و مهدیه	
معایب و محاسن برگزاری کلاس در منازل	
برقراری نظم و نظارت در مهدیه و حسینیه	

در کلاس‌های قرآن که تمرکز بر آموزش‌های مذهبی در کنار بررسی مسائل روز است، موارد مختلفی بحث و بررسی می‌شود. در جدول (۳) ابتدا موارد کلی بررسی شده ذکر و در ادامه، هر قسمت در قالب زیرعنوان‌ها ارائه شده است.

جدول ۴- مواد و مطالب بررسی شده در کلاس قرآن

Table 4- Materials and contents studied in the Quran class

مطالب مورد بررسی در کلاس قرآن	
	روان‌خوانی قرآن
	تجوید قرآن
	تفسیر قرآن
	نهج‌البلاغه و تفسیر آن
	احکام
	پرسش و پاسخ از قرآن و نهج‌البلاغه به همراه جوایز
موضوعات مورد توجه و بررسی در کلاس قرآن	صحیفه سجاده و تفسیر و معنی آن
	انواع دعاها و معنی آن
	انواع زیارات و معنی آن
	انواع نماز در ایام خاص
	روضه
	سخنرانی
	کنفرانس شرکت‌کنندگان
	ختم انعام برای نذرکنندگان
	نوشتن نکته‌های مهم قرآنی در کنار آیات
	بحث و گفت‌وگو درباره مسائل روز توسط مربی و اعضا هر دو
	تقسیم حزب‌خوانی توسط اعضا
	برگزاری مسابقات کتاب‌خوانی
	مطالعه زندگی ائمه و پیامبران
	زیارت عاشورا
	زیارت امین‌الله
انواع زیارت خوانی‌ها	زیارت آل‌یاسین
	سلام بر چهارده معصوم
	زیارت حضرت رسول
	حدیث کساء
انواع دعاها	دعای امام زمان
	دعای ماه صفر
	انواع دعا‌های روز
	دعای ابوحمزه
	دعای خمس‌عشر
	دعای ندبه
	کتاب دعا مرتبط با رزق و روزی

توضیح معانی دعا

بحث و گفت‌وگو درباره معانی دعا

نماز استغاثه به حضرت زهرا، نماز جعفر طیار، نماز روز عاشورا، نماز جماعت ظهر و عصر

مسائل زنانگی و عذر شرعی (حیض و یائسگی)

تربیت فرزند

نوع رابطه با همسر و مسائل زناشویی (تحمل‌داشتن، نوع صحبت با همسر، نوع برخورد با همسر، توقع به اندازه داشتن از همسر)

نوع رفتار با دیگران

روان‌خوانی قرآن

قران‌خوانی در کلاس

معنی تحت‌اللفظی کلمات

توضیح آیه‌های قرآن

تجوید قرآن

تفسیر قرآن

نهیج‌البلاغه در کلاس

حکمت‌های نهیج‌البلاغه هر هفته ۲ تا

بحث و گفت‌وگو درباره مسائل روز توسط مربی و اعضا

مسائل اقتصادی

گوش کردن اخبار و بازگوکردن آن

در کلاس‌های حضوری بین ۲۰-۴۰ نفر و در کلاس‌های مجازی ۴۰-۸۰ نفر است. بیشتر افراد متأهل هستند.

براساس جدول (۵) تعداد ساعات برگزاری کلاس در ایام هفته و ایام خاص ۳ ساعت است و تعداد افراد مشارکت‌کننده

جدول ۵- زمان و تعداد نفرات وضعیت تأهل و سن افراد مشارکت‌کننده در کلاس قرآن

Table 5- Time and number of participants, marital status and age of the participants in the Quran class

۳ ساعت در هفته	در روزهای هفته دو جلسه (۳ ساعت در هفته)
زمان‌های مقدس و خنثی	در ایام خاص رمضان و محرم هر روز (بین ۲-۳ ساعت روزانه)
سطوح متفاوت برگزاری کلاس	کلاس مبتدی
	کلاس پیشرفته
تعداد افراد شرکت‌کننده در کلاس‌های حضوری	۲۰-۴۰ نفر
تعداد افراد شرکت‌کننده در کلاس‌های مجازی	۴۰-۸۰ نفر
	کلاس‌های محله در ایام هفته (۲۰ به بالا و بیشتر متأهل و خانه‌دار)
	کلاس‌های حسینی و مهدیه در ایام خاص (سن ۲۰ به بالا و بیشتر متأهل و خانه‌دار)
رده‌های سنی و وضعیت تأهل و اشتغال در کلاس‌های قرآن	کلاس‌های حسینی و مهدیه در ایام هفته (همه رده‌های سنی، متأهل و مجرد و شاغل و خانه‌دار)

ادراک و تجربه دینی مشارکت‌کنندگان براساس مضامین و ماهیت برجسته‌شان ذیل شش مقوله اصلی زیر توصیف و

بخش تحلیلی نمایانگر ادراک و تجربه دینی مشارکت‌کنندگان

تکالیف (تکالیف جوارحی) و سوم بیان ارزش‌های اخلاقی (ارزش‌ها و تکالیف جوانحی). در فهم مبتنی بر قرآن، تکالیف در مجموع و به‌طور کلی، به پنج دسته واجب، حرام، مکروه، مستحب و مباح تقسیم می‌شود. امر واجب، امری لازم و حتمی و در مقابل، امر حرام، نهی شده و ممنوع است. امر مکروه امری است که انجام ندادنش بهتر است و امر مستحب که انجام دادنش پسندیده و نیکوست. مباح به معنی روا و جایز و هر امری که در چهار دسته قبل نباشد مباح است. نمود احکام پنج‌گانه بالا را می‌توان در تکالیف جوانحی یا اعمال جوارحی ارزیابی کرد. مصاحبه‌شوندگان، در گفته‌های خود به هر سه نوع تعهدات اخلاقی، اعمال جوارحی و رعایت حدود به‌طور کلی اشاره کرده‌اند:

الف) تعهدات جوانحی (اخلاقی): یک سری از اخلاقیات و رعایت آنها که با شرکت در کلاس‌های قرآن برای مشارکت‌کننده حادث می‌شود یا پررنگ جلوه می‌کند، به‌صورت تعهدات جوانحی شناخته می‌شود. نمودهای تعهدات جوانحی و اخلاقی مصاحبه‌شوندگان را می‌توان در دو دسته نمودهای ایجابی و سلبی ذکر کرد. اخلاق اسلامی مجموعه حسن‌ها و قبح‌ها و باید‌ها و نبایدهایی است که از متن کتاب و سنت استنباط می‌شود (لاریجانی، ۱۳۸۹: ۷۲). مشارکت‌کنندگان در تحقیق گفته‌اند، متأثر از حضور در کلاس‌های قرآن به کسب و پایبندی به خصوصیات اخلاقی مثبت مانند وفاداری، وفای به عهد، امانت‌داری، افزایش صبر و آستانه تحمل، خوش‌رفتاری و لبخند به چهره داشتن، سکوت و خاموشی، دفاع از حق و حقوق به‌موقع نائل شده‌اند (نمودهای ایجابی). به‌علاوه آنها سعی کرده‌اند از رذایل اخلاقی مانند تهمت، غیبت، دروغ‌گویی، چشم و هم‌چشمی و انزوا دوری کنند (نمودهای سلبی).

سهیلا که دارای تحصیلات سیکل و متأهل است درباره پرورش‌یافتن و بزرگ‌شدن با تعلیمات کلاس قرآن می‌گوید: «بچه بودم که ازدواج کردم. فکرش را بکنید فقط ۱۳ سال داشتم. خوب خیلی لجوج و بدقلق بودم. همراه مادر شوهرم که پایم به کلاس خانم ... (کلاس قرآن) باز شد.

تحلیل شده است: ۱- زیستن در حدود قرآنی، ۲- گسترش دامنه و تعمیق کیفیت تعامل اجتماعی با گروه‌های زنانه، ۳- معنابخشی به زندگی و احساس خودشکوفایی، ۴- انجام فعالیت‌های اقتصادی خیرخواهانه، ۵- اعتقاد به نمادهای مقدس و میمنت آنها (اثربخشی) و ۶- احساس اجبار در مکان‌های عرفی.

زیستن در حدود قرآنی

این مقوله به تلاش و جد و جهد برای مراعات آموزه‌های قرآنی در تعهدات اخلاقی و اصول عملی زندگی روزمره اشاره دارد. فرایند زیستن قرآنی براساس فهم^۱ است تا تفسیر^۲. فهم قرآنی مستلزم عبور از فرایند تفسیر آکادمیک رسمی نیست. حتی مردم عادی هم می‌توانند قرآن را با توجه به سطح توانایی‌های مربوطشان بفهمند. در مقوله زیستن براساس حدود قرآنی، قرائت قرآن، بصیرت و اخلاق، و تعهدات فردی و اجتماعی مبتنی بر قرآن و مهم‌تر از همه رفتار نیز براساس آموزه‌های قرآنی درک و سامان‌دهی می‌شود. بعضی از محققان از این نوع زیستن به‌عنوان رهیافت قرآن زنده یاد می‌کنند. براساس این رهیافت، اول تمرکز بر احساس (عاطفه) و تشویق (انگیزش) [افراد و کارگزاران] است؛ دوم، قرآن زنده به‌گونه‌ای فهمیده می‌شود که آثار عملی متعددی دارد مانند آرامش جسمانی و روحانی ناشی از قرائت قرآن، استفاده از رهنمودهای قرآن در تجارت و کسب منافع اقتصادی، استفاده از تذکره‌های قرآنی در سخنرانی‌ها؛ سوم، قرآن زنده به‌عنوان پاسخ قرآنی به پویایی‌های فرهنگی جامعه معاصر تفسیر می‌شود (Kholis et al., 2019). برای تحلیل و تشریح زیستن قرآنی از تقسیم‌بندی (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۷: ۵۴) کمک گرفته شد. قراملکی براساس دیدگاه مشهور و غالب، وحی قرآنی را دارای سه نوع پیام متمایز می‌داند: پیام‌های ناظر به واقع (طبیعت، انسان یا به‌طور کلی جهان هستی)، توصیه‌کننده

¹ Understanding

² Interpretation

دارد که در اینجا از ذکر آنها خودداری می‌شود.^۱ درکل، اعمال جوارحی اعمالی هستند که از یکی از اعضای بدن انسان سر می‌زند و در مقایسه با اعمال جوارحی جنبه مرئی و محسوس‌تری دارد. بیشتر مصاحبه‌شوندگان به تأثیر قرآن و کلاس‌های قرآنی بر رعایت و پایبندی آگاهانه به لوازم، نحوه اجرا، اصول و شرایط اجرا یا پرهیز از جوارح دینی و اثرات آن در زندگی روزمره خود/ نزدیکانشان اشاره کرده‌اند. آنان گفته‌اند که مشارکت در چنین کلاس‌هایی به رفع جهالت، تشدید آگاهی و افزایش حساسیت و تعهدشان به اجرای صحیح مناسبات و مناسک دینی شده است. دراین خصوص مشارکت‌کنندگان به اعمالی مانند حساسیت به قرائت صحیح نماز، نماز اول وقت، روزه‌گرفتن صحیح یا عدم روزه‌داری موجه، لزوم پرداخت خمس، آگاهی از شرایط پرداخت زکات، انجام امر به معروف و نهی از منکر در صورت وجود شرایط آنها، و رعایت حجاب شرعی اشاره کرده‌اند.

سارا درحالی‌که در کلاس‌های محله و حسینیه مشارکت می‌جوید و ۵۲ سال سن دارد، در ارتباط با پایبندی به نماز می‌گوید: «نماز ستون دین است. چطور نماز را به‌موقع و درست به‌جا نیاورم و دم از اسلام بزنم.»

سهیلا که مرتب در کلاس‌های قرآن مشارکت می‌جوید، در ارتباط با آشنایی با خمس و پیاده‌سازی در زندگی‌اش می‌گوید: «راستش قوانین خمس را نمی‌دانستم ما هرچه در می‌آوردیم یا خرج می‌کردیم و یا پس‌انداز، کمی نگه می‌داشتیم. زندگی‌ام رونقی نداشت. بعد از پی بردن به احکام خمس و پیاده‌کردن در زندگی‌ام، کم‌کم برکت زندگی‌ام زیاد شد.»

مریم که دارای تحصیلات کارشناسی ارشد است و به‌طور متناوب در کلاس‌ها شرکت می‌کند، در ارتباط با پایبندی به حجاب و پوشش چادر می‌گوید: «باوجود تحصیلات عالی‌ام هیچ‌وقت فکر این را هم نکردم چادرم را کنار بگذارم. من پایبند به حجاب بودم؛ اما حضور در کلاس‌ها تأثیری که داشت این‌که محدوده حجاب مثلاً مچ دست و چانه را نیز پوشانم.»

مصاحبه‌شوندگان علاوه‌بر پایبندی به اعمال واجب و

کم‌کم حساب کار دستم آمد. انگار صبر و تحملم بالا رفت. دیگه درمقابل شوهرم یکی‌دوتا نمی‌کردم. کم‌کم اخلاق شوهرم هم بهتر شد.»

صدیقه ۵۳ساله و دارای دیپلم انسانی درباره امانت‌داری و آموزش مفاهیمی مانند خیانت در امانت می‌گوید: «ما خانواده‌مان مذهبی بود؛ اما خیلی وقت‌ها اگر چیزی از همسایه خانه ما بود، مثلاً ظرفی، کاسه‌ای، چیزی یک وقت یادم می‌رفت، پس دهم. خوب آدم فراموشکار است؛ اما بعد کلاس‌ها فهمیدم چقدر اشتباه می‌کردم. همه اینها یعنی خیانت در امانت. الآن الحمدلله همه چیزهایی که متعلق به دیگران است را جدا می‌کنم. خیلی محتاط هستم.»

نسیم با ۲۵ سال سابقه شرکت در کلاس‌های قرآن و دارای تحصیلات ششم ابتدایی درباره غیبت و دروغ‌گویی می‌گوید: «خوب می‌شود انسان دروغ نگوید. انسان جایز‌الخطا هست. من هم مثل بقیه؛ اما خدا را شکر الآن هر وقت می‌روم کلاس و برمی‌گردم، انگار دوباره آموزش می‌بینم که اینها را در زندگی‌ام کم‌کنم.»

ب) اعمال جوارحی

انجام برخی امور دینی متبلور در ابعاد جسمانی که در اساس واجب تلقی می‌شود یا مستحب بوده و مشارکت‌کنندگان پایبندی به آن را ذکر کرده‌اند، ذیل مقوله اعمال جوارحی تشریح شده است. مهم‌ترین اعمال جوارحی دینی در دین اسلام در حوزه واجبات و فریعات نماز، روزه، پرداخت خمس و زکات، امر به معروف و نهی از منکر، تولی و تبری، و حجاب است. دراین‌بین، نماز به‌مثابه حلقه اساسی رابطه انسان با خداوند، مهم‌ترین عبادت است که طبق روایات اگر قبول درگاه خدا شود، عبادات دیگر نیز قبول خواهد شد و اگر قبول نشود، اعمال دیگر نیز قبول نخواهد شد (مکارم‌شیرازی، ۱۳۹۰: ۱۲۹-۱۳۱). روزه به‌عنوان دیگر عمل واجب دینی، بر این اساس است که انسان برای اطاعت فرمان خدا از اذان صبح تا مغرب از چیزهایی خودداری‌کنند که روزه را باطل می‌کند (مکارم‌شیرازی، ۱۳۹۰: ۲۴۷). شرایط و مصادیق واجبات دیگر مانند خمس، زکات، امر به معروف و نهی از منکر و ... نیز اهمیت و جایگاه خاص خود را در دین اسلام

^۱ برای بحث مفصل راجع به این امور به مکارم شیرازی، ۱۳۹۰ مراجعه شود.

محدود خانه و خانواده و تعامل با غریبه‌های هم‌جنس و مشارکت در گروه کوچکی را فراهم کرده که مورد تأیید جامعه سنتی و خویشاوندان و متناسب با آموزه‌های اسلامی است. وضعیتی که به نوبه خود زمینه تجربه نوعی نشاط اجتماعی را برای این زنان فراهم کرده است. هرچند دامنه چنین تعاملاتی و مشارکتی محدود و منحصر به افراد هم‌جنس و شبکه‌های زنانه بوده است. رابطه‌ای که از نوع عمیق، صمیمانه، عاطفی و همه‌جانبه بوده است. رابطه‌ای که مرزبندی‌های روابط همگنانه مرسوم اجتماعی مانند هم‌سنی، خویشاوندی، و هم‌شغلی را در می‌نوردد و زنانی از نظر سنی، شغلی، خویشاوندی، و طبقاتی متفاوت را شامل می‌شود. چنین روابطی از نظر کمی متکثر و از نظر کیفی سرشار از صمیمیت، محبت، عشق و علاقه طرفینی است و هر دو نوع روابط با ماهیت مذهبی و غیرمذهبی را شامل می‌شود. این زنان، همچنین تحت تأثیر آموزش‌های قرآنی، درک و اعتقاد قوی‌تری به تحدید دامنه تعاملات خود به زنان و امتناع و کراهت از برقراری هر نوع رابطه‌ای با جنس مذکر «نامحرم» دارند.

محترم در زمینه اجبار رفت و آمد به کلاس‌ها با هم‌جنسان خود و روابط طولانی‌مدت بعدی با آنها می‌گوید: «برای رفتن به کلاس قرآن باید با هم‌محللی‌ها و همسایگان می‌رفتیم. برخی از آنها را تا آن زمان ندیده بودم؛ اما در همان زمان‌ها با آنها آشنا شدم و روابط بلندمدتی پیدا کردیم. برای مراسم مختلف و در مهمانی‌های هم شرکت می‌کنیم. حتی بعضی مواقع با هم نذری هم درست می‌کنیم.»

مرضیه هم در ارتباط با محدودیت رفت و آمد با غریبه‌ها و امتیاز بودن در محله‌ای که کلاس قرآن برگزار می‌شود، می‌گوید: «من علت اصلی اینکه در کلاس‌های قرآن شرکت کردم، تشکیل آن در محله خودمان بود. اگر راه طولانی بود، من کسی را نداشتم با آنها برم و برگردم. با زن همسایه‌مان می‌روم. البته آنجا دوستانی هم پیدا کرده‌ام.»

سهیلا با شرکت مرتب در کلاس‌های قرآن و تحصیلات سیکل درباره بسط رابطه با گروه هم‌کلاسی‌های خود می‌گوید: «در کلاس ما هم جوان‌ها و پیرها در کنار هم حضور دارند. روابط ما با پیرترها همراه با احترام است. با هم‌سن و سال‌های خودم گاهی شوخی و خنده بیشتری

پرهیز از اعمال حرام، در مواردی به ادای مستحباتی مانند قرائت نماز و روزه‌داری مستحبی و انجام حج عمره اشاره کرده‌اند.

حاجیه رضوان که به صورت مرتب در کلاس‌ها شرکت می‌کند و ۶۰ سال سن دارد، درباره نماز شب می‌گوید: «خدا توفیق داده به من و همسرم که قبل اذان صبح بلند می‌شویم و نماز شب را در خانه می‌خوانیم. بعد ده دقیقه مانده به اذان می‌رویم مسجد برای نماز صبح، کار هر روز ما این است.»

مهديه که بازنشسته آموزش و پرورش است و ۵۷ سال سن دارد با تحصیلات فوق دیپلم، در ارتباط با شرکت در نماز جمعه می‌گوید: «بعد بازنشستگی دوره خوبی داشتم. الان در نمازهای جماعت، نماز جمعه شرکت بیشتری دارم.»

بسط دامنه و تعمیق کیفیت تعامل اجتماعی با گروه‌های زنانه

یکی از مهم‌ترین ابعاد و جهات مورد تأکید دین اسلام، تنظیم و تعیین چارچوب روابط و تعاملات اجتماعی با پدر، مادر، خویشاوندان دور و نزدیک و دیگران است. از نظر دینی روابط زنان و مردان یکی از مهم‌ترین و برجسته‌ترین محورهای آموزه‌های اسلامی مرتبط با دایره روابط افراد است که براساس شاخص «محرم» یا «نامحرم» توصیف، تفکیک و ارزیابی می‌شود. تفکیک و ارزیابی‌ای که تا حد زیادی متأثر از قواعد عرفی و محدودیت‌های جنسیتی جامعه مردسالار ایران و اجتماعات کوچک‌تر تشدید و تقویت می‌شود. به عبارتی، افراد متدین یاد می‌گیرند که نتهای احساسی مورد تأیید ادیانی را به صدا درآورند که به آنها تعلق دارند و این کار را به روش‌هایی انجام می‌دهند که توسط جوامعی که به آن تعلق دارند، مجاز باشد (Riis & Woodhead, 2010). بنا بر توصیه‌های دینی و آموزه‌های سنتی جنسیتی مرسوم، زنان و دختران در مقایسه با مردان و پسران، امکان حضور زیاد و همه‌جانبه و تعاملات فراگیر در جامعه را ندارند؛ بلکه در برقراری روابط با افراد نامحرم و غیرخویشاوند ملاحظاتی بیشتری دارند. از این منظر، بنا به اظهار مشارکت‌کنندگان، حضور در کلاس‌های قرآن امکان بیرون‌آمدن آنان از حصار

سهیلا، مریم، سارا و نسیم با تعابیر و اصطلاحات گوناگون به آثار روانی مثبت مشارکت در چنین کلاس‌هایی اشاره کرده‌اند.

سیده‌زهره ۷۰ساله با مدرک کلاس پنجم، درحالی‌که اشک می‌ریزد، می‌گوید: «من از حضور در کلاس شاد می‌شدم. هم از بودن در کنار بقیه و هم از یادگیری. چه بگویم دلم شاد است. درست است که الآن هم خوب قرآن نمی‌خوانم؛ اما حداقل ختم انعام را بلدم خوب بخوانم. کلاس برای من که فقط همان را داشتم، شور و شوق خاصی داشت. روحیه‌ام خوب می‌شد. به زبان محلی می‌گوید "خَش خیلی خَش!"»

سحر دارای مدرک لیسانس، ۳۲ساله و معلم دبستان، با شرکت متناوب در کلاس‌ها که از زمان مجردی‌اش شرکت می‌جسته است، می‌گوید: «قرآن معنابخش به هستی انسان است. من درگیر کار در مدرسه و بچه‌هایم هستم؛ اما قبلاً بیشتر در این کلاس‌ها شرکت می‌کردم. الآن هر وقت می‌روم، انگار دنیای دیگری را تجربه می‌کنم. درکل احساس دلنشین بودن معنویات زندگی در کنار مادیات.»

مهديه ۵۷ساله و بازشسته آموزش و پرورش در ارتباط با افزایش نیروی روحی و روانی‌اش با حضور در کلاس‌ها، می‌گوید: «من در کنار این هم‌کلاسی‌ها و این مربی عزیزم، احساس خوشایندی دارم؛ انگار این گروه کلاسی به من نیرویی می‌دهد که قبلاً نبود. در ل توانایی روحی و روانی من را بالاتر برده‌است.»

انجام فعالیت‌های اقتصادی خیرخواهانه

برخلاف تصور رایج که فکر می‌کنند در کلاس‌های قرآن صرفاً فعالیت دینی و مذهبی انجام می‌شود، از دیگر فعالیت‌های مشارکت‌کنندگان در این کلاس‌ها، فعالیت اقتصادی، اما نه با هدف کسب سود و به دست آوردن حداکثر منافع بوده است. مشارکت‌کنندگان هدف نهایی خود از چنین فعالیت‌هایی را کسب ثواب و اجر اخروی معرفی کرده‌اند. درکل، می‌توان فعالیت‌های اقتصادی را براساس هدف غالبشان، به دو قسم منفعت‌طلبانه دنیوی مبتنی بر مکانیسم بازار سرمایه‌داری در راستای به حداکثر رساندن سود مادی و قسم خیرخواهانه مبتنی بر خیررسانی، کمک به دیگران و انگیزش‌های خیرخواهانه و اجر اخروی تقسیم کرد. در

داریم. به‌هرحال همه در کنار هم هدف‌مان یادگیری است.»
صدیقه با ۵۳ سال سن و دارای مدرک دیپلم و حضور مرتب در کلاس‌های قرآن در زمینه وابستگی به گروه دوستان مشارکت‌کننده در کلاس با نشاط می‌گوید:
«اصلاً فکر نمی‌کردم به کلاس و مربی و هم‌کلاسی‌هایم این قدر وابسته شوم. باور کنید اگر آنها را نبینم، دلم تنگ می‌شود. اگر کسی به کلاس نیاید حتماً همه سراغ او را می‌گیرند. همه جوایز حال هم‌کلاسی‌ها هستند. برای خیلی چیزها همفکری می‌کنیم.»

معنادگی به زندگی، احساس خودشکوفایی

خودشکوفایی^۱ به‌عنوان نیروی انگیزش انسان برای تحقق توانمندی‌های بالقوه است. این مقوله در برگرفته بار عاطفی و نتایج خوشایند احساسی است که مصاحبه‌شوندگان با حضور در کلاس و استمرار در پیگیری و تحقق آموزه‌های آن به دست آورده‌اند. بیشتر مصاحبه‌شوندگان حس خود را توصیف‌پذیر نمی‌دانستند و از یادآوری دوران برگزاری کلاس اشک شوق از دیده‌هایشان جاری می‌شد. این ویژگی‌ها و تجارب به‌عنوان معنی‌یافتن زندگی، خودشکوفایی، اشتها و کسب پایگاه اجتماعی، جلب اعتماد و اعتبار محل، شادی و شوقی که وصف‌شدنی نیست و فراموش کردن ناراحتی و نگرانی روزمره توصیف شده است.

افراد در این خصوص بیان‌داشته‌اند که با مشارکت در کلاس‌های قرآن، نیرو و انرژی دریافت کرده‌اند و نیز احساس خشنودی و رضایت از یادگیری و بودن در جمع دارند. برخی از افراد کسب حیثیت اجتماعی خود را مدیون این‌گونه مجالس می‌دانند و به‌عنوان معتمد محله، افراد دیگر به آنها اعتماد می‌کنند. برخی از افراد خودشکوفایی خود را مدیون کلاس و اعتمادبه‌نفس ناشی از حضور در چنین کلاس‌ها می‌دانند. برخی ذکر کرده‌اند که مشارکت در کلاس اضطراب و نگرانی را از آنها دور کرده است. این موارد را می‌توان به نوعی کارکردهای کلاس قرآن برای مشارکت‌کنندگان دانست. ۷ نفر از مشارکت‌کنندگان شامل سیده‌زهره، سحر، مهديه،

^۱ Self-actualization

اعتقاد به میمنت و اثربخشی نمادهای مقدس

از منظر علوم پوزیتویستی و مکانیک مکان تنها عنصری مادی و دارای ارتفاع و امتداد تعریف می‌شود و همه مکان‌ها ماهیت و خصوصیات نسبتاً یکسان دارند؛ اما از منظر قرآنی و دینی، بعضی مکان‌ها مقدس و دارای بار معنایی خاص هستند که ورود به یا خروج از آنها مستلزم رعایت و پابندی به موازین خاصی است. مشارکت‌کنندگان در تحقیق مکان‌ها، زمان‌ها، اشیا و خوراکی‌های خاص مرتبط با مراسم قرآن را مقدس و متمایز از مکان‌ها، زمان‌ها، اشیا و خوراکی‌های مرسوم و غیرمقدس دانسته و آنها را سرشار از معنا، خیر و برکت دانسته‌اند. مشارکت‌کنندگان به تعبیر خودشان، حضور و اثربخشی چنین نمادهای مقدس را در سه بُعد مکانی، زمانی و اجسام تجسم‌یافته تصور و تجربه نموده‌اند. برخلاف زمان و مکان تهی از معنای دوران مدرن، در هر مذهب و مکتبی زمان‌ها و مکان‌های معینی به‌عنوان زمان‌ها و مکان‌های مقدس متمایز و برجسته‌اند و در آن زمان‌ها یا مکان‌ها فعالیت‌های به‌خصوصی تجویز یا ممنوع و تحریم می‌شود. معتقدان به مذاهب همچنین تصور می‌کنند که در آن زمان‌ها و مکان‌ها برکات و خیر مخصوصی در جهان ساری و جاری یا افزایش می‌یابد. بدون شک یکی از مهم‌ترین ابعاد مذهب، بُعد نمادین آن است. نماد شیوه غیرمستقیم بازنمایی است و سازوکار بنیادی آن، بر اصل شباهت یا قیاس استوار است. گاهی نماد را هم‌ارز با نشانه‌های قراردادی نیز در نظر می‌گیرند (آلگونه جونقانی، ۱۳۹۷: ۸)؛ برای مثال، مصاحبه‌شوندگان معتقدند هر مکانی که در آن برای آموزش قرآن، دعا و نماز استفاده شود مقدس است. فرق نمی‌کند آن مکان خانه اهالی محله، منزل خود مربی قرآن، مهدیه یا حسینیه باشد. تقریباً همه زنان (نسیم، فاطمه، فرشته، حاجیه، نسیم، سحر، سهیلا، صدیقه، مریم و مرضیه) به اثربخشی چنین نمادها یا مکان‌ها و زمان‌های مقدسی اعتقاد داشته‌اند.

نسیم به قدسی‌سازی و اسطوره‌سازی از مکان کلاس قرآن می‌پردازد: «چند بار در خانه ما کلاس قرآن برگزار شد. باور نمی‌کنید، خیر و برکت بود که وارد خانه ما می‌شد.

فعالیت‌هایی که فرد به دنبال منفعت مادی است، شاید فقط حس خودخواهی فرد ارضا شود. بدون شک، بر فعالیت‌های اقتصادی خیرخواهانه و مبتنی بر حس نیکوکاری در همه ادیان تأکید شده است. از نظر نوعی، فعالیت‌های اقتصادی مشارکت‌کنندگان شامل دادوستد کالاها، اقتصادی، پرداخت قرض‌الحسنه و جمع‌آوری اعانه و کمک‌های مردمی بوده است. مکان چنین فعالیت‌هایی نیز مسجد بوده و متأثر از این نوع نگاه که هدف آنان غیراقتصادی و بیشتر کمک به نیازمندان بوده است، انجام چنین فعالیت‌هایی را در مسجد جایز و مباح دانسته‌اند. چنانچه آزاد ارمکی و شالچی (۱۳۸۲) جوانان مشارکت‌کننده در مسجد را مصرف‌گرا نمی‌بیند.

صدیقه، ۵۳ساله، خانه‌دار و دارای ۲۰ سال سابقه شرکت مرتب در کلاس‌های قرآن، در ارتباط با خرید از زنان نیازمند که کالایی برای فروش در کلاس‌ها عرضه می‌کرده‌اند، می‌گوید: «در اواخر کلاس برخی مواقع تعدادی از زنان که نیازمند بودند و از این طریق ارتزاق می‌کردند، البسه‌هایی که برای فروش داشتند را به معرض نمایش می‌گذاشتند و ما خرید می‌کردیم. خوب بود چون دیگه نیازی نداشت که به بازار بروی و وقت را تلف کنی. خب ثواب هم داشت که از اینها خرید کنی.»

سهیلا، دارای ۳۵ سال سن و سابقه ۱۰ سال مشارکت در کلاس‌ها در ارتباط با خرید عرقیجات از زنان در این کلاس‌ها و اعتقاد به خیر و برکت این خریدها می‌گوید: «در حسینیه زنان خودسرپرست، یا سرپرست خانوار عرقیجات‌های دست‌ساز خود را می‌فروختند. ما هم می‌خریدیم. انصافاً چیز خوبی هم بود. بالآخره اگر ماها از همین افراد خرید نکنیم، چه کسی به دادشان می‌رسد؟ همه چیز که پول نیست. یک وقت از همین‌ها خرید می‌کنی، همون چیزی که می‌خری برکت پیدا می‌کند و درواقع خیر و برکت در آن است.»

سیده‌زهرا ۷۰ساله با ۲۰ سال شرکت در جلسات قرآن می‌گوید: «در کلاس محله که شرکت می‌کنیم، قرض‌الحسنه‌ای راه‌اندازی شده است، مقدار وامش کم است؛ اما با همین مقدار کم کار مردم راه می‌افتد. چند بار از اینجا وام گرفته‌ام.»

می‌گوید: «تو دو ماه عزیز محرم و صفر هر روز کلاس می‌روی و برمی‌گردی. جایی که هم جاش و هم زمانش پرفیض است. ما ماه محرم و صفر، به‌خصوص روز عاشورا را مقید به شرکت در کلاس و مراسم هستیم.»
 مریم می‌گوید: «من هنوز مانند زمان جوانی‌ام با شنیدن صدای اذان و وقت نماز منقلب می‌شوم. این لحظه مقدس است و اگر مشغول کار دیگری شوی، زمانت هرز رفته است. البته هر زمانی در اختیار خدایت باشی، مقدس و بزرگ است.»

مصاحبه‌شوندگان در کنار زمان‌ها و مکان‌های مقدس مذهبی که جنبه رسمی و همگانی‌تر دارد و مختص هر دین خاص است، به «ابژه‌های» مادی و معمولی اشاره کرده‌اند که به دلیل تأثیرپذیری از فضای معنوی کلاس‌های قرآن و «سرایت» پاکی و خلوص نیروی معنوی آن، خصلت غیرعادی و مقدس پیدا می‌کند. مشارکت‌کنندگان خوردن یا نوشیدن یا دست‌زدن به این ابژه‌های مادی متبرک را نیروزا، شفافبخش، و دارای اثرات مرموز اجابت‌کننده حاجت، گشودن گره از مشکلات، برکت‌زایی و ... می‌دانند.

نسیم که بیوه است و ۴۸ سال سن دارد و ۲۰ سال در کلاس‌ها شرکت داشته است، درحالی‌که اعتقادات خود را قوی می‌داند، دعا و قرآن خواندن بر نوشیدنی معمولی مانند آب را سبب شفافبخشی آن معرفی می‌کند. به نظر او این اثربخشی را کسانی که معتقد به اثربخشی آن باشند، مشاهده خواهند کرد: «در مراسم قرآن که آب ریخته‌شده در تنگ را برای مربی روی میز می‌گذاریم، آخرش همه یک جرعه می‌نوشند، فکر می‌کنی چرا؟ زیرا دعا و قرآن بر آن تلاوت شده است. ذکر بیهوده‌ای در مجلس نبوده، شفافبخش است، فقط باید اعتقاد داشته باشی.»

سیده‌زهرا ۷۰ساله، هر خوراکی که از کلاس قرآن بیاورد را مطهر می‌داند. او درباره یک بیسکویت ساده چنین می‌گوید: «من از کلاس قرآن که می‌آیم معمولاً بیسکویت به ما می‌دهند. خیلی پادرد دارم. آن را تکه‌تکه می‌خورم. در همین‌ها شفاست. اینها پاک و طاهر است. تازه به نوه‌هایم هم می‌دهم. اصلاً انگار مزه دیگری دارد. به‌خاطر بیسکویت نمی‌گویم. به‌خاطر طهارت و پاکی مجلسی که این را داده‌اند می‌گویم.»

فکرکنید دخترم ۱۰ سال بود ازدواج کرده بود و باردار نمی‌شد. از خیر و برکت این کلاس‌ها بود که خدا به ما نظر کرد او باردار شد.»

سیده‌زهرا پیرزن ۷۰ساله با تحصیلات پنجم دبستان می‌گوید: «وقتی می‌روی خانه خانم ...، انگار حال و هوای دیگری دارد. من حسینه هم رفته‌ام و حتی مکتب‌الزهررا آنجاها هم خوب است؛ اما خانه خانم ... انگار عطر و بوی قرآن می‌دهد.»

فرشته زن ۴۵ساله که نگهدار بچه‌هاست و از این طریق درآمد اندکی دارد، در ارتباط با قدسی‌سازی مکان می‌گوید: «من در مراسم مختلف، خادمی بچه‌های قرآن را می‌کردم؛ اما در یک سال در خانه‌ام کلاس قرآن برگزار کردم. به همین خداوندی خدا که پسر دومم را از تبرک این قرآن دارم.»
 سهیلا ۳۵ساله و متأهل با نگاه عمیق و نافذ درحالی‌که خود را با دیگران مقایسه می‌کند و بودن در کلاس‌ها را با کلمه توفیق توصیف می‌کند، می‌گوید: «خب تو در مکان خوبی هستی. چطور بگویم اینجا همش حرف خدا و پیغمبر است. فرق می‌کند با بقیه که این توفیق را ندارند. توفیق می‌خواهد که اینجا باشی.»

زمان‌های معینی نیز در نظر افراد مصاحبه‌شده دارای تقدس بود. درکل به نظر این افراد هر زمانی که در آن تفکرات و تصورات ذهنی و جسمی فرد معطوف به خدا باشد یا اتفاقات مذهبی خاصی برای پیامبر و امامان آن مذهب اتفاق افتاده باشد، آن زمان دیگر زمان معمولی محسوب نمی‌شود. وجه تمایزبخش چنین زمان‌هایی انجام مراسم، فعالیت‌ها یا پوشش‌های خاصی در این زمان‌ها متناسب با رهنمودهای مذهبی و غایت متصور مشارکت‌کنندگان است. در چنین زمان‌هایی مشارکت‌کنندگان از انجام اموری که در زمان‌های عادی روتین محسوب می‌شود، پرهیز می‌کنند یا فعالیت‌های مذهبی معمولی در دوران عادی را تشدید یا آنها را با شور و حرارت بیشتری برپا می‌کنند. مشارکت‌کنندگان در گفته‌های خود، ایام عاشورا، ایام محرم و صفر، هنگام اذان و وقت نماز، و ماه رمضان را به‌عنوان زمان‌های مقدس و مهم ذکر کرده‌اند.

سهیلا زن متأهل دارای تحصیلات سیکل و با سابقه ۱۰ سال شرکت در کلاس‌های قرآن در ادامه صحبتش درباره مکان به اصطلاح خوب برای توصیف زمان پرفیض

احساس اجبار در مکان‌های عرفی

یکی از بارزترین ویژگی‌های جوامع امروزی، گسترش اندیشه‌ها، باورها و نهادهای مدرن به اقصی نقاط جهان است که چالش بین دو نوع فضای سنتی - دینی مرسوم و فضاهای جدید نوظهور از مهم‌ترین آثار چنین وضعیتی است. نمود بارز چنین چالشی در عرصه دینی تنازع بین آموزه‌های اعتقادی هدایت‌گر رفتار براساس تعالیم اسلامی یا حق انتخاب زندگی براساس مطلوبات فردی و عرفی است. چنین چالشی را مشارکت‌کنندگان به وضوح در تجربیات خود زیسته و آن را در موقعیت‌های مختلف تجربه کرده‌اند؛ زیرا چنین مشارکت‌کنندگانی از یک طرف در زندگی روزمره خود براساس الگوی اسلام و قرآن رفتار کرده و تعالیم یادگرفته شده را در بخش‌های مختلف زندگی خود عملی نموده‌اند؛ اما از طرف دیگر و هم‌زمان با الزام مشارکت در سایر مناسبت‌ها و آیین‌های عرفی و مرسوم، تحت تأثیر زندگی در «زمینه عرفی گسترده‌تر» ناچار بوده‌اند به منظور هماهنگ‌سازی اندیشه و رفتار خود با انتظارات دیگران، در باورها و کردارهای دینی خود که مورد تأکید چنین کلاس‌های قرآنی است، اصلاحات و تعدیل‌هایی ایجاد کنند. به عبارتی، مشارکت‌کنندگان در نتیجه چالش تجربه‌شده در فضاهای دینی کلاس‌های قرآنی و نسبتاً غیردینی فضاهای عرفی گسترده‌تر، فهم و کردارهای خود با تصورات، اندیشه‌ها، توقعات، اصول و فعالیت‌های مرسوم «دیگران» نسبتاً غیرمذهبی، مفاهیم و کردارهای دینی مقبول در کلاس‌های قرآنی را مورد بازاندیشی قرار داده‌اند. در پرتو چنین بازاندیشی‌هایی آنها می‌توانند در اماکن، مجالس و فضاهایی حضور پیدا کنند یا فعالیت‌هایی انجام دهند که تا حدی با آموزه‌ها و اعتقادات دینی‌شان ناسازگار است. دو مورد از چنین زمینه‌های برجسته‌ای که مشارکت‌کنندگان اشاره کرده‌اند، لزوم پوشیدن لباس‌ها و آرایش خاص برای شرکت در مراسمات عروسی یا گوش دادن به آواها و نواهای موسیقایی بوده است. برخی افراد تا حدی این چالش را حل کرده‌اند و در هر دو نوع مراسم شرکت می‌کنند؛ اما برخی

هنوز در ابهام انتخاب یا عدم انتخاب مانده‌اند.

سارا متأهل و دارای تحصیلات کلاس نهم، می‌گوید: «خیلی سخت است تو برچسب فردی را داری که در کلاس قرآن شرکت می‌کند و پایه ثابت خواندن قرآن با صوت و صدای خوش هم هستی و می‌خواهی در مراسم عروسی فامیل شرکت کنی که در آنجا موسیقی حرام پخش می‌شود. خب اگر نروم نزدیکان و فامیل ناراحت می‌شوند. وقتی که می‌روم معذب هستم؛ اما بالأخره باید رفت.»

صدیقه ۵۳ ساله دارای مدرک دیپلم انسانی، درباره رفتن یا نرفتن به مراسم جشن با موسیقی حرام می‌گوید: «بین نمی‌توانم نروم. خب گفته‌اند که موسیقی حرام است؛ اما من که اصلاً نمی‌فهمم چه پخش می‌شود. انگار نمی‌شنوم، پس می‌روم.»

مریم ۳۸ ساله دارای تحصیلات کارشناسی ارشد و حق‌التدریس، درباره آرایش سبک روی پوست هم گرفتار چالش می‌شود و می‌گوید: «ما زیاد اهل مراسم و این‌طور حرف‌ها نیستیم. همسرم دوست ندارد، آرایش داشته باشم. خودم برخی مواقع قلقلک می‌شوم آرایش سبکی داشته باشم؛ اما بعد پشیمان می‌شوم.»

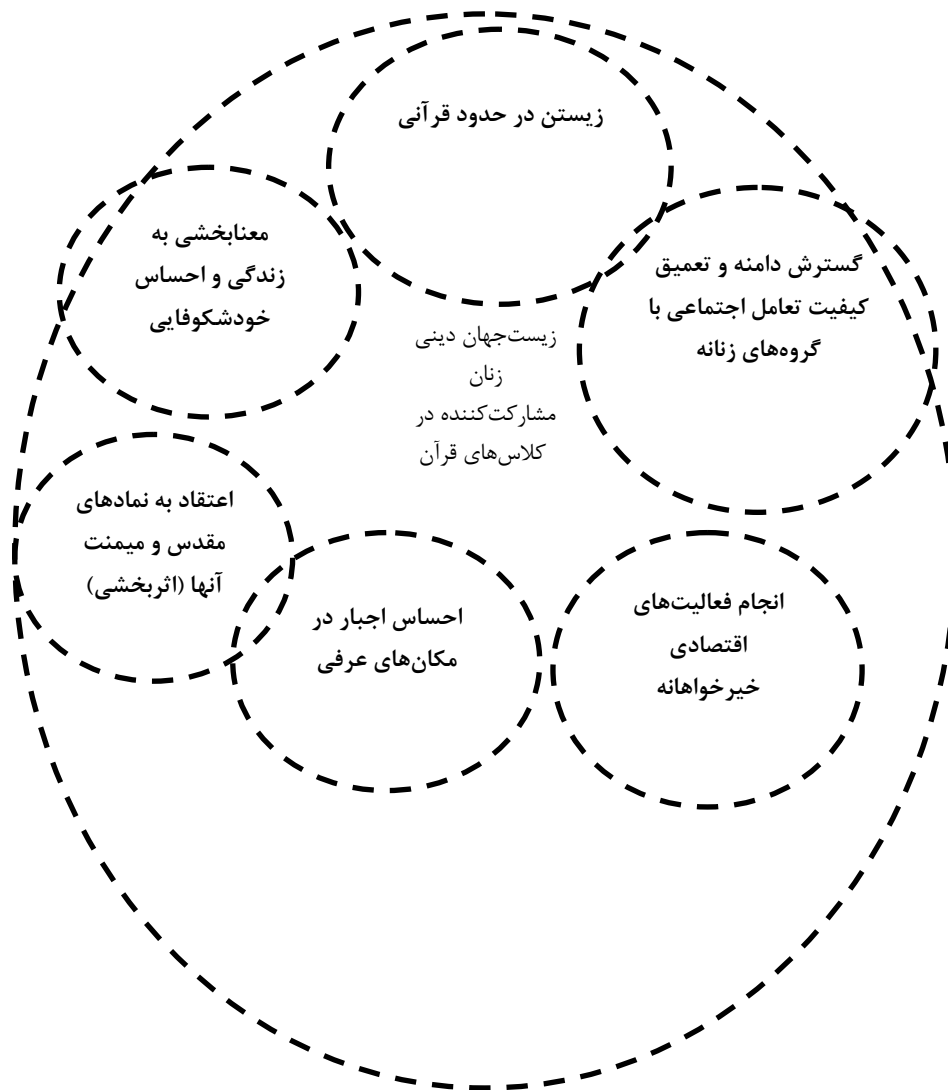
سحر ۳۲ ساله و دارای مدرک لیسانس و معلم می‌گوید: «بینید من از اول هم هر وقت مسجد می‌رفتم و حتی در رفت و آمدهای کوتاه تا منزل مادر و دوستانم جوراب نمی‌پوشیدم. حالا جلو همه هم کلاسی‌ها زشت است و مرتب می‌پوشم. من خیلی به مسائل دین پابندم؛ اما به جوراب پوشیدن، راستش نه. رعایت نمی‌کنم. بهش اعتقادی ندارم.»

سیده زهرا ۷۰ ساله در حالی که کمی جابه‌جا می‌شود و نگاهی به عصایش برای اتمام مصاحبه می‌اندازد، می‌گوید: «دیگه نمی‌روم. پسرها پيله و پاپیچم نمی‌شدند که تنهایی و دلتنگ می‌شوی، اصلاً نمی‌رفتم. مگر چه در آنجاست. همش گناه و معصیت؛ ولی می‌روم.»

صدیقه ۵۳ ساله و متأهل نیز می‌گوید: «نمی‌دانم درست است یا نه؛ اما ما الآن هم به موقع سینه‌زنی و دعا و نماز داریم و هم در زمان خودش بشکن؛ ولی خوب جاهایی که بچه‌های قرآن باشند، بیشتر رعایت می‌کنم. من مشکل خودم را حل کرده‌ام، هم اینجا هم آنجا.»

در کل ۶ مقوله بررسی شده در یافته‌های تحقیق می‌توانند در کنار هم زیست‌جهان دینی زنان مشارکت‌کننده در

کلاس‌های قرآن را به تصویر بکشد.

شکل ۱- عناصر بنیادی زیست‌جهان دینی زنان مشارکت‌کننده در کلاس‌های قرآن در شهر لار

Fig 1- Fundamental elements of the religious life of women participating in Quran classes in city of Lar

بحث و نتیجه

تحقیق حاضر با هدف تحلیل تجربه زیسته زنان مشارکت‌کننده در کلاس‌های قرآن در شهر لار صورت گرفته است. براساس تحلیل مضامین مصاحبه‌ها، تجارب، تصورات و تعاملات زیسته مشارکت‌کنندگان ذیل ۶ مقوله اصلی توصیف و تحلیل شد. این مقولات، بسان عناصری درهم‌تنیده با هم می‌توانند کلیت و ساختار تجربه و زیست جهان زنان مشارکت‌کننده در کلاس‌های قرآنی شهر لار را توصیف و بازنمایی کنند.

این مقولات گانه عبارت‌اند از: ۱- زیستن در حدود قرآنی، ۲- گسترش دامنه و تعمیق کیفیت تعامل اجتماعی با گروه‌های زنانه، ۳- معنابخشی به زندگی و احساس خودشکوفایی، ۴- انجام فعالیت‌های اقتصادی خیرخواهانه، ۵- اعتقاد به میمنت و اثربخشی نمادهای مقدس و ۶- احساس اجبار در مکان‌های عرفی.

براساس این مضامین می‌توان گفت که مشارکت‌کنندگان بعد از مشارکت در کلاس‌های قرآنی، پایبندی بیشتری به

به نتایج مشابه اشاره می‌کنند. مردم به‌طور داوطلبانه برای رفاقت، دوستی، معاشرت، معیشت، ساخت شبکه داوطلبانه و انسان‌دوستی با هم رابطه برقرار می‌کنند و عبادت‌کنندگان بعد از اتمام نماز در حلقه‌ها می‌نشینند، با یکدیگر صحبت و جزئیات رویدادهای روزانه را رد و بدل می‌کنند.

معنابخشی به زندگی و احساس خودشکوفایی، مقوله سوم استخراج‌شده از گزاره‌های تحقیق است. در واقع حضور و مشارکت در کلاس شبکه وسیعی از شکوفایی و اثربخشی عاطفی را برای مشارکت‌کنندگان به وجود آورده است. رییس و وودهد (2010) بر اهمیت احساسات در زندگی مذهبی تأکید می‌کنند؛ اما استدلال می‌کنند که تجربه عاطفی در روابط متقابل بین عوامل، نمادهای فرهنگی و جامعه ایجاد می‌شود. اثرات روانی - احساسی مثبت تجربه‌شده از سوی زنان مشارکت‌کننده در کلاس‌های قرآنی با یافته‌های تحقیقات بیلابیگی و منشئی (۱۳۹۰)، حیدری و شهبازی (۱۳۹۳)، قاسم‌تبار و دیگران (۱۳۹۲) و محمدزاده (۱۳۹۴) هماهنگی دارد که همگی بیانگر اثرات مثبت عاطفی قرآن و کلاس قرآن بر افراد بوده است.

شاید نکته مهم و درخورتوجه، انگیزش متفاوت فعالیت اقتصادی این زنان با انگیزه سودمحورانه حاکم بر فعالیت اقتصادی مبتنی بر بازار باشد؛ زیرا اقتصاددانان و مکانیسم بازار مهم‌ترین انگیزه اقتصادی را کسب سود و به حداکثر رساندن آن می‌دانند؛ اما این زنان، بیشترین انگیزه فعالیت اقتصادی خود را بیشتر نوعی فعالیت همدلانه نوع‌دوستانه، خیرخواهانه و کمک به هم‌نوع یا فرد فروشنده دانسته‌اند. البته می‌توان گفت که به این یافته هرچند کمتر در تحقیقات پیشین توجه شده است، با کمی اغماض، با نتایج تحقیق انجلس و اجازی (2018) سازگاری دارد که براساس آن مشارکت بچه‌های مدرسه قرآن در فعالیت‌ها بیشتر نوعی جهت‌گیری انسان‌دوستانه دارد.

در ارتباط با اعتقاد به نمادهای مقدس و میمنت آنها (اثربخشی)، مشارکت‌کنندگان برخی زمان‌ها، مکان‌ها و اجسام

اعمال دینی جوارچی مانند نماز، روزه، حجاب و خمس داشته‌اند و تا حدودی دامنه پایبندی از امور واجب به سمت رعایت امور مذهبی مستحب مانند تقید به ادای نماز و روزه مستحبی نیز تسری یافته است. این زنان تا حد زیادی، خود را کاملاً پایبند به تکالیف اخلاقی دینی دانسته‌اند؛ اما در مواقع و شرایط خاصی، مانند جشن عروسی، آنان چنین تکالیفی را نادیده گرفته یا با اکراه آنها را رعایت ننموده‌اند. تا حدودی می‌توان گفت که مشارکت‌کنندگان در دو محیط مجزای کلاس‌های قرآنی و اجتماعات گسترده‌تر، تا حدی تجربه دینی متعارضی دارند که به ناخرسندی نسبی آنها انجامیده است. در کلاس‌های قرآن صداقت، صمیمیت، همدلی، دیگرخواهی و یادآوری مداوم آموزه‌های مذهبی نوعی احساس معنا، آرامش و هدفمندی زندگی را برای آنان فراهم می‌کند؛ اما در هنگامه‌هایی که این زنان ناچارند در مناسک و آیین‌های غیردینی شرکت کنند، متأثر از فشار و انتظارات جمعی حاکم بر چنین مناسباتی، به‌صورت جزئی مواردی از اعمال جوارچی و تکالیف جوانحی دینی را نادیده می‌گیرند. نادیده گرفتنی که برچسب و انگ اجتماعی «اتهام‌زنی دیگران» به دلیل رعایت‌نکردن اصول و آداب مطلق حضور در کلاس‌های قرآن را متوجه مشارکت‌کنندگان نموده است؛ نیز اینکه خود مشارکت‌کنندگان از درون، احساس شرمندگی، پشیمانی و ناخرسندی مزمنی را تجربه کرده‌اند.

چنانچه هاندبرگ و دیگران (2014) طبق یکی از اصول کنش متقابل عنوان می‌کنند، معنا از تعامل اجتماعی ناشی می‌شود. برای انتقال این معناها دامنه تعاملات افزایش می‌یابد. کلاس‌های قرآن دامنه تعاملات و روابط اجتماعی افراد را بسیار گسترش داده است؛ یکی از علل این امر شاید به علت تحصیلات پایین و اشتغال‌نداشتن بیشتر این افراد است که به دنبال راه‌حلی برای پرکردن اوقات فراغت و گسترش دادن تعاملات اجتماعی هستند و آن را در این‌گونه کلاس‌هایی که در سطح شهر پراکنده است، به نحو مؤثر پیدا می‌نمایند. انجلس و اجازی (2018) درباره دو مدرسه قرآنی در اسلام‌آباد پاکستان نیز

را مقدس و متبرک می‌دانند و متناسب با ماهیتشان، در لمس، حمل، انجام برخی کردارها، یا مصرف گونه‌هایی از آنها احساس آرامش، خشنودی و رضایت خاطر می‌کنند. این یافته را می‌توان بیانگر معنی اسناد داده‌شده به بعضی ایزه‌ها، مکان‌ها یا زمان‌های مقدس دانست که حالتی نمادین پیدا می‌کنند و به‌صورت بین‌الذهانی برای مشارکت‌کنندگان حاوی اثرات خاصی محسوب می‌شوند. در این راستا، پوگی (2001) یکی از عرصه‌های نمود قدرت‌های مذهبی را نمادهای مقدسی می‌داند که به‌واسطه احساسات جمعی تقویت می‌شود و به‌نوبه خود زمینه تحکیم و برقراری ارتباط معنی‌دار را فراهم می‌کند. رییس و وودهد (2010) نیز به تجربه عاطفی مرتبط با نمادهای فرهنگی تأکید و توجه کرده‌اند. نکته آخر اینکه، هرچند زنان مشارکت‌کننده پابندی بیشتری به اعتقادات و مناسک دینی داشته و ماهیت فعالیت اقتصادی خود را «دیگرگونه» دیده‌اند و به افراد نزدیک احساس صمیمیت بیشتری نموده و با آنها تعامل بیشتر داشته‌اند؛ اما به تعبیر خودشان، در «هنگامه‌ها و جایگاه‌هایی که دیگران» مسلط بوده‌اند و فضای فرهنگی - اجتماعی تعامل متفاوت بوده است، ناچار بوده‌اند در مطلق‌بودگی تام‌وتمام کردارها و واجبات دینی «بازاندیشی» کرده و تا حدی متناسب با جو غالب جایگاه‌های نسبتاً غیردینی عمل کنند. براساس نظر گیدنز می‌توان گفت این زنان در هنگامه‌های عروسی و در فعالیت‌هایی مانند شرکت در جشن عروسی و ضرورت آرایش یا شنود موسیقی شاد ناچار به نادیده‌گرفتن «هنجارهای دین‌داری خود» شده‌اند. البته در چنین مواقعی نیز آنان متأثر از شرایط و زمینه اجتماعی، به تغییرهوی ظاهری خود اقدام کرده‌اند؛ هرچند ماهیت متعارض چنین وضعیت دوگانه‌ای را احساس و ادراک کرده‌اند. البته در موارد محدودی نیز هم‌زمانی فشار اطرافیان با کنجکاوای خود این زنان توأم بوده است. هرچند درکل، تمایلات و ته‌نشست‌های اعتقادات و باورهای دینی فراگرفته در کلاس‌های درس قرآن از سبک‌بالی پذیرش و آرامش خیال نسبی این زنان در هنگامه اتخاذ چنین

کنش‌هایی کاسته است.

منابع فارسی

- آزادارمکی، ت.، و شالچی، و. (۱۳۸۴). دو جهان ایرانی: مسجد و کافی‌شاپ. *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۱(۴)، ۱۸۳-۱۶۳. <https://sid.ir/paper/435271/fa>
- آزادارمکی، ت.، و گزلی‌زاده، ح. (۱۳۹۱). مناسک و رفتارهای دینی در بین دانش‌آموزان. *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۱(۲۷)، ۳۶-۱۲. <https://www.sid.ir/paper/118278/fa>
- آلگونه جوتقانی، م. (۱۳۹۷). تحلیل پدیدارشناسی نماد در اندیشه آلفرد شوتز. *زبان‌پژوهی دانشگاه الزهراء*، ۱۰(۲۸)، ۷-۳۰. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20088833.1397.10.28.1.3>
- اعرابی، م.، و بولایی، ح. (۱۳۹۰). استراتژی تحقیق پدیدارشناسی. *روش‌شناسی علوم انسانی*، ۱۷(۶۸)، ۳۱-۵۸. https://method.rihu.ac.ir/issue_52_55.html
- ایازی، ع. ن.، و مرویان حسینی، س. م. (۱۴۰۰). جامعه‌پذیری دینی در آموزه‌های قرآن؛ مطالعه موردی نهاد خانواده. *پژوهش‌های اجتماعی اسلامی*، ۲۷(۱۲۴)، ۲۵-۴۸. https://iss.razavi.ac.ir/issue_250_263.html
- پناهی، ح.، و موسوی‌پور، م. (۱۳۹۵). تأثیر آموزش چندرسانه‌ای قرآن بر میزان یادگیری و یادگیری درس قرآن دانش‌آموزان پسر با نیازهای ویژه ذهنی پایه ششم ابتدایی. *فناوری آموزشی*، ۱۱(۱)، ۴۹-۵۷. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20080441.1395.10.4.5.1>
- جعفرملک، م. ر. (۱۶ آذر ۱۳۹۸). *ابهام در تعداد مؤسسات قرآنی و ضرورت تشکیل بانک اطلاعات* (شماره خبر: ۸۳۵۷۷۷۶۸). خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرنا). <https://www.irna.ir/news/83577768>
- جمشیدی‌ها، غ.، و قبادی، ع. (۱۳۸۶). تحلیل جامعه‌شناختی از مراسم و مناسک دینی با تأکید بر مراسم عاشورا. *تاریخ اسلام*، ۱(۲)، ۳۷-۶۱. https://hiq.bou.ac.ir/article_5505.html
- حاجی حیدری، ح.، و متقی‌زاده، ع. (۱۳۹۱). بازسازی الگوی بازاندیشی گیدنز بر مبنای مواضع اخیرتر او راجع به سنت. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱(۳)،

https://journals.rihu.ac.ir/article_15.html

قربانی سینی، ع.، و رضایی، ا. (۱۳۹۵). ضرورت طرح زیست-جهان در پدیده هوسرل. *فلسفه تحلیلی*، ۲۹ (۱۳)، ۱۶۹-۱۹۴.

<https://sanad.iau.ir/Journal/pi/Article/822386/FullText>

لاریجانی، م. (۱۳۸۹). چگونگی امکان اخلاق اسلامی.

پژوهش‌های اخلاقی، ۱ (۱)، ۷۱-۸۱.

<https://www.sid.ir/paper/86370/fa>

محبوبی، ر. (۱۳۹۴). ساخت مقیاس (بومی) برای سنجش

دین‌داری. *مدیریت در دانشگاه اسلامی*، ۴ (۱)، ۱۱۷-۱۳۴.

<https://ensani.ir/fa/article/366177/>

محمدزاده، م. (۱۳۹۴). آوای قرآن و سلامت روانی در

دانش‌آموزان. *روانشناسی معاصر*، ۱۰، ۱۳۷۸-۱۳۸۰.

<https://elmnet.ir/doc/20747039-42311>

مکارم شیرازی، ن. (۱۳۹۰). رساله توضیح المسائل. پیام

عدالت.

بیلاق بیگی، م.، و منشی، غ. (۱۳۹۰). ارتباط آموزش قرآن

کریم با شادکامی. *پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم*،

(۴)، ۵۱-۴۵. <https://www.sid.ir/paper/149352/fa>

۴۱-۸۳. <https://doi.org/10.22059/jjsr.2013.36562>

حیدری، م.، و شهبازی، س. (۱۳۹۳). بررسی تأثیر آوای قرآن بر میزان اضطراب امتحان در دانشجویان پرستاری و

فوریت‌های پزشکی. *گام‌های توسعه در آموزش پزشکی*،

۱۲ (۱)، ۶۳-۵۶. <https://sid.ir/paper/116711/fa>

ریتزر، ج. (۱۳۷۷). *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*

(محسن ثلاثی، مترجم). علمی.

شجاعی زند، ع. (۱۳۸۴). مدلی برای سنجش دین‌داری در

ایران. *جامعه‌شناسی ایران*، ۶ (۱)، ۳۴-۶۶.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/91370/>

شهبازی، ع. (۱۳۹۴). بررسی رابطه پابندی به مناسک دینی و

رعایت شئون اخلاقی و فرهنگی در میان دانشجویان

دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت. *فرهنگ در دانشگاه*

اسلامی، ۵ (۱۵)، ۲۴۳-۲۵۸.

https://ciu.nahad.ir/article_280.html

صلیبی، ژ. (۱۳۹۰). تحلیلی بر سهم ارتباطات غیرکلامی در

کنش متقابل اجتماعی. *جامعه‌پژوهی فرهنگی*، ۲ (۲)،

۱۱۹-۱۰۱. <https://ensani.ir/fa/article/308864/>

غیاثی فتح‌آبادی، ه.، برزویی، م. ر.، و نصیری، ا. (۱۴۰۰).

واکاوای اثرهای مناسک دینی در زیست خانوادگی؛ مورد

مطالعه آیین پیاده‌روی زیارت اربعین حسینی. *مطالعات*

فرهنگی - ارتباطات، ۲۲ (۵۶)، ۲۱۹-۲۳۹.

<https://www.doi.org/10.22083/jccs.2020.226194.3048>

فرامرزی قراملکی، ا. (۱۳۸۷). *روش‌شناسی مطالعات دینی*.

دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

فروتین، ی. (۱۳۹۲). *استراتژی جامعه‌پذیری دینی در ایران*.

مطالعات علمی، ۱۴ (۱)، ۷۳-۹۶.

<https://www.ensani.ir/fa/article/482316/>

فقیهی، ع.، خدایاری‌فرد، م.، غباری بناب، ب.، و شکوهی

یکتا، م. (۱۳۸۵). بررسی الگوی دین‌داری از منظر قرآن و

سنت. *اندیشه دینی*، ۱۹، ۷۰-۴۱.

<https://ensani.ir/fa/article/143116/>

قاسم‌تبار، ن.، فیاض، ا.، قاسم‌تبار، س. ع.، و امیدی، ح.

(۱۳۹۲). تأثیر آوای قرآن کریم بر اضطراب پیش از

امتحان دانش‌آموزان. *تربیت اسلامی*، ۸ (۱۶)، ۱۱۶-۱۰۱.

References

- Aarabi, S. M., & Boudlaie, H. (2011). Phenomenological research strategy, 17(68), 31-58. [In Persian] https://method.rihu.ac.ir/issue_52_55.html
- Ayazi, A. N., & Marvian Hosini, M. (2022). Religious socialization in the teachings of the Qur'an A case study of the family institution. *Islamic social studies*, 27(124), 25-48. [In Persian] <https://doi.org/10.30513/iss.2022.4332.124>
- Abu-Nimer, M., & Kadayifci, A. (2011). Human rights and building peace: The case of Pakistani Madrasas. *The International Journal of Human Rights*, 15(7), 1136-1159. <https://www.researchgate.net/publication/233031839>
- Abu-Nimer, M., Nasser, I., & Oubolahcen, S. (2016). Introducing values of peace education in quranic schools in Western Africa: Advantages and challenges of the Islamic peace-building model. *Religious Education*, (090), 537-554. <http://dx.doi.org/10.1080/00344087.2016.1108098>.
- Ahmad, M. (2002). Madrasas (Koranic schools) in Muslim societies: What role in development? Paper presented at a seminar at Hampton University on 30th April, 2002. <http://info.worldbank.org/etools/bspan/PresentationPrint.asp?PID=609 EID=302>.

- in Iran. *National Studies*, 14(1), 73-96. [In Persian] <https://www.ensani.ir/fa/article/482316/>
- Furbey, R., & Marie, M. (2005). Religion and urban regeneration: A place for faith? *Policy & Politics*, 33(1), 95-116. <http://shura.shu.ac.uk/75/1/fulltext.pdf>
- Ghiasi, H., Borzooei, M., & Nasiri, O. (2021). Analysis of the effects of religious rites on family life; Case Study: Arbaeen Hosseini pilgrimage ritual. *Journal of Culture-Communication Studies*, 22(56), 219-240. [In Persian] <https://www.magiran.com/p2377871>
- Hajiheydari, H., & Motaghizadeh, A. (2012). Rethinking Giddens Model on "Reflection" based of his more recent positions on the tradition. *Social Studies and Research in Iran*, 1(3), 41-83. [In Persian] <https://doi.org/10.22059/jisir.2013.36562>
- Handberg, C., Thorne, S., Midtgaard, J., Nielsen, C. V., & Lomborg, K. (2014). Revisiting symbolic interactionism as a theoretical framework beyond the Grounded Theory Tradition. *Qualitative Health Research*, sage publication, 25(8), 1023-32. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25316693>.
- Hall, D. (1997). *Lived Religion in America: Toward a History of Practice*. Princeton University Press.
- Hedari, H., & Shahbazi, S. (2015). An assessment of the effect of recitation of the quran on exam anxiety in nursing and emergency medicine students. [In Persian] *Strides in Development of Medical Education*, 12(1), 56-63. <https://sid.ir/paper/116711/fa>
- Islamic Research & Informtion Center (iric) (2017). World Shia Muslims population. <http://www.irc.org/tabid/99/articleType/ArticleView/articleId/1071/World-Shia-Muslims-Population.aspx>
- Jafarmalek, M. R. (2019). *Ambiguity in the Numbers of Quranic Classes and the Necessity of Information Bank* (No: 83577768). The Islamic Republic News Agency (Irna). [In Persian]. <https://www.irna.ir/news/83577768>
- Jamshidih, G., & Ghobadi, A. (2007). A social analysis of religious ceremonies with an emphasis on 'Ashura' Rituals. *History of Islam*, 8(30), 37-60. [In Persian]. https://journals.dte.ir/article_5505.html?lang=en
- Kholis, N., Mufidah, N., & Indriharta, L. (2019). Implementation of living Quran culture in school. *EDUKASI Jurnal Penelitian Pendidikan Agama dan Keagamaan*, 17(2), 125-134. <https://www.researchgate.net/publication/335626263>
- Larijani, M. (2010). On the possibility of Islamic Ethics. *Ethical Research*, 1(1), 71- 81. [In Persian]. <https://sid.ir/paper/86370/en>
- Mahbobi, R. (2015). Building a native scale to measure religiosity. *Managment in Islamic University*, 4(1), 117-134. [In Persian]. <https://ensani.ir/fa/article/366177/>
- Makarem Shirazi, N. (1983). *Treatise of Religious Problems (Tozihol Massael)*. Edalat. [In Persian].
- Malam, M. L., & Benett, Y. (2010). A synthesis of Angeles, L., & Aijazi, O. (2018). Revisiting the Madrassa Question in Pakistan: Worlding lived religion and religious education in urban spaces. *Humanity & Society*, 43(3). <https://www.researchgate.net/publication/329216476>
- Arthur, C. (2010). Some remarks on the role and limitations of phenomenology of religion in religious education. University of Manchester Library, online. <http://dx.doi.org/10.1080/0034408950900312>
- Algooneh Juneghani, M. (2018). Phenomenological analysis of symbol in Alfred Schutz's Views. *Journal of Language Research (Zabanpazhuhi)*, 10(28), 7-30. [In Persian]. <https://doi.org/10.22051/jlr.2017.9104.1092>
- Aspers, P. (2009). Empirical phenomenology: A qualitative research approach (The Cologne Seminars). *Indo-Pacific Journal of Phenomenology*, 9(2), 1-12. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/20797222.2009.11433992>
- Azadarmaki, T., & Gazlizadeh, H. (2012). Religious rituals and behaviors among students. *Cultural and Communication Studies*, 8(27), 12-36. [In Persian] <https://www.sid.ir/paper/118278/fa>
- Azadarmaki, T., & Shalchi, V. (2005). Two Iranian worlds: Mosque and coffee shop. *Cultural and Communication Studies*, 1(4), 163-183. [In Persian] <https://sid.ir/paper/435271/fa>
- Beckford, J. A. (2003). *Social Theory and Religion*. Cambridge University.
- Brown, G. (2006). How your 2p can send 100 million children to school. The Independent.10/4/2006, pp1-2. Independent News & Media Limited. London. <https://www.independent.co.uk/news/world/politics/gordon-brown-how-your-2p-can-send-100-million-children-to-school-6104055.html>
- Boly, A. (2005). What language of instruction in non-formal education? *ADEA Newsletter*, 17(2), 19. <https://www.adeanet.org/clearinghouse/en/what-language-instruction-non-formal-education>
- Doris, F. A., Mangotiba, A. R., Caroline, T., & Francisca, B. T. (2015). The lived experiences of quranic school pupils in the Bawku Municipality, Ghana. *International Journal of Community Development*, 3(2), 79- 90. <https://www.researchgate.net/publication/285590160>
- Faghihi, A., Khodayarifard, M., Ghobari Bonab, B., & Shokoohi Y. M. (2006). Investigation of the pattern of religiosity from the perspective of the Quran and Tradition. *Shiraz University Quarterly Journal of Religious Thought*, 19, 41-70. [In Persian]. <https://ensani.ir/fa/article/143116/>
- Faramarz Gharamaleki, A. (2008). *Methodology of Religious Studies*. Mashhad: Razavi University of Islami Sciences. [In Persianin].
- Forotan, Y. (2013). The strategy of religious socialization

- 13(29), 169-194. [In Persian] <https://sanad.iau.ir/Journal/pi/Article/822386/FullText>
- Riaz, A. (2008). *Faithful Education: Madrassahs in South Asia*. Rutgers University Press.
- Riis, O., & Woodhead, L. (2010). *A Sociology of Religious Emotion*. Oxford University.
- Ritzer, G. (1988). *Contemporary Sociological Theory*. (M. Salasi, Trans.) Elmi Publication. [In Persian].
- Salibi, J. (2012). An analysis on the contribution of nonverbal communication in social interaction. *Cultural Sociology*, 2(2), 101-119. [In Persian] <https://ensani.ir/fa/article/308864/>
- Shahbazi, A. (2015). Relationship of adherence to religious practices and observing ethical and cultural principles among students of Islamic Azad University of Rasht. *Culture in the Islamic University*, 5(15), 243-258. [In Persian] https://ciu.nahad.ir/article_280.html
- Shojaei Zand, A. (2005). A model for measuring religiosity in Iran. *Iranian Journal of Sociology*, 6(1), 34-66. [In Persian] <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/91370/>
- Spielhaus, R., & Herzog, M. (2015). Finding a place for Islam in Germany: Islamic organisations under private and public law. *Journal of Religion in Europe*, 8(3-4), 419-443. <https://doi.org/10.1163/18748929-00804009>
- Woodhead, L. (2011). Five Concepts of Religion. *International Review of Sociology. Revue Internationale de Sociologie*, 21(1), 121-143. http://www.researchgate.net/publication/254296026_
- Yelagh Begi, M., & Manshei, G. (2011). Relationship between quran learning and sense of well-being. *Interdisciplinary Quranic Studies*, 2(4), 45-51. [In Persian] <https://sid.ir/paper/149352/en>
- studies of Adrassas and other Quranic Schooling Centres in Gambia, Mali, Niger, and Senegal. *Journal of Education Research in Africa (JERA)*, 2(20), 24-33. <https://library.au.int/study-madrassas-and-other-quranic-schooling-centres-qscs-gambia-mali-niger-and-senegal-2>
- McGuire, & Meredith, B. (2008). *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life*. Oxford University Press. <https://www.amazon.com/Lived-Religion-Faith-Practice-Everyday/dp/0195368339>
- Mohammadzadeh, M. (2015) The sound of the Quran and mental health in students. *Contemporary Psychology*, 10, 1378-1380. [In Persian]. <https://elmnet.ir/doc/20747039-42311>
- Orsi, R. A. (2002). *The Madonna of 115th Street: Faith and Community in Italian Harlem, 1880-1950*. Yale University Press. <https://yalebooks.yale.edu/book/9780300157529/the-madonna-of-115th-street/>
- Panahi, H., & Mousavipour, S. (2016). The effects of multimedia instruction of the Quran on the learning and retention of students with mental special needs. *Educational Technology*, 11(1), 49-57. [In Persian] https://jte.sru.ac.ir/article_553.html
- Pew Research Center's Religion & Public Life (2011). *The Future of the Global Muslim Population*. <https://www.pewforum.org/2011/01/27/the-future-of-the-global-muslim-population/>
- Poggi, G. (2001). *Forms of Power*. Blackwell.
- Qasemtabar, N., & Fayyaz, A., Qasemtabar, Omid, H. (2013). The effect of the voice of the Holy Quran on students' anxiety before exams. *Bi-Quarterly Scientific Research Journal of Islamic Education*, 8(16), 101-116. https://journals.rihu.ac.ir/article_15.html
- Qorbanisini, A., & Rezaei, E. (2016). He necessity of proposing the concept of lifeworld in husserl's phenomenology. *Philosophical Investigations*,